

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184468

UNIVERSAL
LIBRARY

MADRAS GOVERNMENT ORIENTAL MANUSCRIPTS
SERIES—24

वैशम्पायननीतिप्रकाशिका

(सीतारामकृततत्त्वविवृतिसहिता)

NĪTIPRAKĀŚIKĀ

BY

VAISAMPĀYANA

WITH

TATTVAVIVṚTI

OF

SĪTĀRĀMA

EDITED BY

T. CHANDRASEKHARAN, M.A., L.T.,
*Curator, Government Oriental Manuscripts
Library, Madras*

(Prepared under the orders of the Government of Madras)

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT
GOVERNMENT PRESS
MADRAS
1953

PREFACE

DHANURVEDA or the branch of knowledge which deals with the different varieties of weapons and arms is one of the four Upa-Vedas, namely, ĀYURVEDA, DHANURVEDA, GĀNDHARVA VEDA and NĀṬYA VEDA which are attached to the Ṛgveda, Yajurveda, Sāmaveda and Atharvaveda respectively. (*Vide*) Commentary—

यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेद उदाहृतः ।

ऋचोपवेद आयुः स्यात्साम्नो गान्धर्व उच्यते ॥

अथर्वणस्य भरतमिति वेदोपवेदकाः ।

(नीतिप्रका० व्या १-१६)

Dhanurveda is defined as follows :

खड्गविद्यादिकं यत्तु धनुर्वेदाङ्गकं हि तत् ।

(नीतिप्रका० व्या १-१८)

The present work NĪTIPRAKĀŚIKĀ of Vaiśampāyana is a good illustration of this branch of knowledge. Dhanurveda had its origin from Brahmā who revealed it first to Pṛthu, son of Vena, pleased with his good administration even in Kali age.

लक्षाध्यायान् जगौ ब्रह्मा राजशास्त्रे महामतिः ।

पञ्चाशच्च सहस्राणि रुद्रः संक्षिप्य चाब्रवीत् ॥

वेदव्यासस्तु भगवान् तत्संक्षिप्य महामतिः ।

शतप्रयाध्यायवर्ती नीतिं चक्रे महामते ॥

संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां बुद्धिदोषतः ।

तल्लक्षणोद्देशमात्रं मया तत्र निवेद्यते ॥

(नीतिप्रका० १-२३, २७, २८)

This Upaveda as revealed by Brahmā consisted of one hundred thousand chapters. But foreseeing the mental and physical deterioration of the later generations, the subsequent writers on the subject simplified it to enable the people to comprehend it easily. Brahmā, Maheśvara, Skanda, Candrar, Pracetas, Manu, Bṛhaspati, Śukra, Bhāradvāja, Vedavyāsa and Gaurasīras are the subsequent writers on the subject. Vaiśampāyana reduced this Upaveda to eight chapters (Adhyāyas). The first five Adhyāyas deal with the classification and definition of the various weapons and arms. The other three Adhyāyas deal with military strategy, recruitment of soldiers to the army, appointment of officers and their emoluments and the duties of kings.

NĪTIPRAKĀŚIKĀ is the title of the present work as designated by the author in the opening stanza. The term *nīti* in this context connotes a wider sense and it is probably meant to include *Rājanīti* dealing with politics and state administration and *Danḍanīti* dealing with military strategy. This work comes in the category of works like *Kāmandakiya-Nītisāra* and *Kauṭilya-Arthaśāstra*, *Harihara-Caturāṅga*, *Saṅgrāma-Vijayodaya*, etc. But, while these latter works deal either with military strategy or state politics or both, *Nītiprakāśikā* alone deals with the different varieties of weapons besides military and state administration. *Agnipurāṇa* also deals with certain varieties of weapons. But the classification and description of weapons given in this work are more definite and elaborate based on an accurate knowledge of the weapons which were used in ancient India.

More than 136 weapons are mentioned and described in this work and they are all classified under four groups or varieties, namely : (1) *Mukta*, (2) *Amukta*, (3) *Muktāmukta* and (4) *Mantra-mukta*. These four varieties are considered to be the four feet of the *Dhanurveda* personified.

मुक्तं चैव ह्यमुक्तं च मुक्तामुक्तमतः परम् ।

मन्त्रमुक्तं च चत्वारि धनुर्वेदपदानि वै ॥

(नीतिप्रका० २, ११)

But the *Agnipurāṇa*, which also deals with weapons, mentions the four divisions of the army, namely, *ratha*, *gaja*, *turaga* and *padāti* as the four feet of *Dhanurveda* and gives a different classification of the weapons consisting of five varieties.

चतुष्पादं धनुर्वेदं वदे पञ्चविधं द्विज ।

रथनागाश्वपत्तीनां योधांश्चाश्रित्य कीर्तितम् ॥

यन्त्रमुक्तं पाणिमुक्तं मुक्तसंधारितं तथा ।

अमुक्तं बाहुयुद्धं च पञ्चधा तत्प्रकीर्तितम् ॥

(अग्निपुरा० अ० २४९. श्लो० १, २)

Particulars regarding the identity of *Vaiśampāyana*, the author of the present work, are not available. This work is accompanied by a commentary called *Nītiprakāśikā-Tattvavivṛti*. The name of the commentator is *Sitārāma* of *Kauṇḍinya* family. He was the son of one *Nakṣajūṇḍa*, a name which is familiar in Mysore and some parts of *Karnāṭaka*.

This edition containing the text and commentary of Nītiprakāśikā is based respectively on the manuscripts described under D. Nos. 3875 and 3878 preserved in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras.

Our thanks are due to Messrs. M. S. Vaidyanathan, T. H. Viswanathan, V. R. Kalyanasundaram and N. S. Ramanujam of this Library who rendered help in the publication of this work.

MADRAS-5,
17th December 1952.

T. CHANDRASEKHARAN,
Curator.

अभिमुखम्

विदितमेवेदं सर्वेषां यन्नीतिप्रकाशिकारव्योऽयं ग्रन्थसंदर्भः ऋग्यजुःसामाथर्वानुषङ्गिणामायु-
र्वेदधनुर्वेदगन्धर्ववेदनाट्यवेदात्मकानां चतुर्णामुपवेदानामन्यतमे धनुर्वेदेऽन्तर्भवतीति ।
धनुर्वेदस्य चास्य चत्वार्यङ्गान्युपाङ्गानि च तयोदश ।

अत्रैव व्याख्याने I-18—

यजुर्वेदस्योपवेदः धनुर्वेद उदाहृतः ।

ऋचोपवेद आयुःस्यात् साम्नो गन्धर्व उच्यते ॥

अथर्वणस्य भरतमिति वेदोपवेदकाः ।

खड्गविद्यादिकं यत्तु धनुर्वेदाङ्गकं हि तत् ॥

स चायं धनुर्वेदः पाषण्डप्रचुरेऽप्यस्मिन् कलियुगे धर्ममनतिक्रम्य प्रजाः पालयते
वेनवश्याय पृथिव उपदिश्यमानो दृश्यते । नीतिप्रकाशिकादिधनुर्वेदग्रन्थजातस्य मूलभूतः
लक्षाध्यायात्मकः ब्रह्मकृतः कश्चनासीदिति ज्ञायते । तस्यातिविस्तृततामिदानीन्तनजनानां
बुद्ध्यादिसंकोचं च समीक्ष्य महेश्वरप्रभृतयो ब्रह्मणोऽर्वाचीना आचार्याः संक्षिप्य प्रबन्धान्
निर्ममिरे । क्रमेण संकुचितो धनुर्वेदः नीतिप्रकाशिकायां वैशम्पायनेन तल्लक्षणोद्देशमात्र-
कथनेनाष्टाध्यायतां नीतः ।

अत्रैव I-23, 27, 28—

लक्षाध्यायान् जगौ ब्रह्मा राजशास्त्रे महामतिः ।

पञ्चाशच्च सहस्राणि रुद्रः संक्षिप्य चाब्रवीत् ॥

वेदव्यासस्तु भगवान् तत्संक्षिप्य महामतिः ।

शतत्रयाध्यायवतीं नीतिं चक्रे महामते ॥

संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्यानां बुद्धिदोषतः ।

तल्लक्षणोद्देशमात्रं मया तव निवेशते ॥ इति ।

ब्रह्ममहेश्वरप्रभृतयः एकादशाचार्या धनुर्वेदस्य प्रवर्तकाः स्मर्यन्ते तेषां कृतयो नोप-
लभ्यन्ते । तत्परिगणनान्तर्भूतौ शुक्रबृहस्पती इदानीमुपलभ्यमानशुक्रनीतिबृहस्पतिस्मृतयोः
प्रणेतारवेवेति निश्चयेन वक्तुं न शक्यते । कृतिद्वयस्य शुक्रबृहस्पतिकर्तृत्वेऽप्येतद्भूयोक्त-
सहस्राध्यायपरिमितत्वस्याभावात् ।

नीतिप्रकाशिकायामध्यायपञ्चकेन षट्त्रिंशदधिकशतसंख्याकानामायुधानां लक्षणादिकमुच्यते ।
अनन्तराध्यायत्रिकं तु व्यूहनिर्माणादिकं सेनापतिनियमनादिकं च वर्णयति ।

दण्डनीतिपरत्वेनास्य ग्रन्थस्य दण्डनीतिप्रकाशिकेत्येतस्मिन्नर्थे नीतिप्रकाशिकेत्याख्यायत
इति विभाव्यते । दण्डनीतिप्रकाशनपरेऽस्मिन् प्रबन्धे राजधर्मोपदेशस्तु राजनीतौ निष्णा-
तामामेव दण्डनीतावधिकारसूचनामेवेति भाति ।

अत्रैव व्याख्यायां I-49.

धनुर्वेदाधिकारिणा राजनीतिमता भाव्यमिति मनसि निधाय ब्रह्मा पृथोः मुख्यान् राजधर्मानुपादिशति इति ।

कामन्दकीयनीतिशास्त्रकौटिल्यार्थशास्त्रादिराजनीतिप्रतिपादकानां हरिहरचतुरङ्गसङ्ग्रामविजयो-
दयादियुद्धशास्त्रप्रतिपादकानां ग्रन्थानां सत्वेऽपि धनुरादीनां लक्षणस्यावान्तरभेदादेश्च कथने-
ऽयमनितरसाधारणो विजयते । अग्निपुराणे धनुरादीनां केषांचिल्लक्षणकथनेऽप्यवान्तरभेदमि-
न्नानां तेषां विविच्य लक्षणादिकं नैतस्मिन्निव कथ्यते ।

मुक्त, अमुक्त, मुक्तामुक्त, मन्त्रमुक्त इति चतुर्धा मिथ्यान्यायुधानि धनुर्वेदस्य चत्वारः
पादाः इत्युच्यन्ते । अत्र विषयेऽस्यायुधानां पञ्चविधत्वं चतुरङ्गस्य पादत्वं च कथयतो-
ऽग्निपुराणस्य च वैमत्यं दृश्यते ।

अत्र II-11.—

मुक्तं चैव ह्यमुक्तं च मुक्तामुक्तमतः परम् ।
मन्त्रमुक्तं च चत्वारि धनुर्वेदपदानि वै ॥

अग्निपुराणे 249 तमेऽध्याये 1 and 2.—

चतुष्पादं धनुर्वेदं वदे पञ्चविधं द्विज ।
रथनागाश्वपत्तीनां योधांश्चाश्रित्य कीर्तितम् ॥
यन्त्रमुक्तं पाणिमुक्तं मुक्तसंघारितं तथा ।
अमुक्तं बाहुयुद्धं च पञ्चधा तत्प्रकीर्तितम् ॥

अस्य च कर्ता वैशंपायनः । सुमन्तुजैर्मिन्यादिऋषिवर्गेऽन्तर्भूतस्य वैशंपायनस्य
कर्तृत्वेऽस्यातिप्राचीनत्वं वेदसमीपकालत्वमपि वा वचनसिद्धम् । शैल्यादिकमपि तत् द्रढयति ।

अयं च धनुर्वेदोऽथ तत्त्वविश्रुत्याख्यव्याख्यासंवलितः प्रकाश्यते । व्याख्याता चास्य
कौण्डिन्यगोत्रजः नञ्जुण्डाख्यविद्वन्मणिपुत्रः सीतारामामिधः कश्चित् । नञ्जुण्ड इति नाम्नः
महींसुरपुरप्रान्ते बल्लारिप्रान्ते च बहुलतया दृश्यमानत्वात् सीतारामोऽयं महींसुरपुरवास्तव्य
बल्लारीप्रान्तवास्तव्यो वेत्यूह्यते ।

अस्य मुद्रणविषये राजकीयप्राच्यविद्याहस्तलिखितपुस्तकभाण्डागारे D. No. 3875
संख्याङ्कितं मूलपुस्तकं तत्रैव, D. No. 3878 संख्याङ्कितं व्याख्यानपुस्तकं चादर्शतयोपयुक्तम् ।
उभयोरपि मातृकान्तराभावाद्यथाशक्तिं परिशोध्य प्रकाश्यते ।

किञ्चास्य शोधनविषये साहाय्यं कृतवद्भ्यः श्रीयुत-वैद्यनाथविश्वनाथकल्याणसुन्दररामानुज-
महाशयेभ्यः कृतज्ञता निवेद्यते ।

मद्रपुरी,

१७ दिसंबर, १९५२.

ति. चन्द्रशेखरः.

श्रीः

॥ वैशम्पायननीतिप्रकाशिका ॥

सीतारामकृततत्त्वविद्यतिसहिता

प्रथमः सर्गः

(राजधर्मोपदेशः)

मू.—श्रीमद्गजाननं वार्णीं नत्वा ब्रह्मादिसद्गुरून् ।

नीतिप्रकाशिका सेयं तन्यते सादरान्मया ॥ १ ॥

तत्त्वविद्युतिः

श्रीमज्जगन्नाथमादौ भक्त्या नत्वा यथामति ।

नीतिप्रकाशिकातत्त्वविद्युतिं करवाण्यहम् ॥

दुर्वादिद्विरदेन्द्रकुम्भदलनाशक्तिस्ववाग्वैखरी-

हस्ताग्रादवलब्धमौक्तिकयशः सिंहः सुधीन्द्राग्रणीः ।

नञ्जुण्डाख्यबुधस्तदीयतनुजः सीतापदेनाश्रितो

रामः कौण्डिनगोत्रजः स कुरुते ग्रन्थं बुधान् प्रार्थयन् ॥

अथ तावद्भगवतो वेदव्यासस्यान्तेवासी वैशम्पायननामा महर्षिः
कस्युत्पन्नराजानुजिघृक्षया सूक्ष्मनीतिबुभुत्सवे जनमेजयाय चतुर्मुख-
पृथुसंवादरूपेण धनुर्वेदमुपदेष्टुं ग्रन्थादौ शिष्टनियमितप्रत्यूहापनोदनं
मंगलमन्तेवासिशिक्षायै निबध्नाति श्रीमदित्यादिना ।

गजस्याननं यस्य सः । श्रीमांश्रासौ गजाननश्च । तं । वार्णीं
सकलविद्याधिदेवताम् । ब्रह्मा आदिर्येषां । ते च ते सद्गुरुश्च ।
नीतिदेशिकान् तांश्च नत्वा । नीतिप्रकाशिका तदाख्या-कृतिः ॥
सा अनादिसिद्धा । इमां मद्बुद्धिस्थां । सादरात् जनमेजयानुग्रहवशात्
मया वैशम्पायनेन तन्यते विस्तार्यते । तदुक्तं विक्रमार्कचरित्रे—

‘श्रुत्वा वैशम्पायनमुखाद्बुद्धौ जन्मेजयस्तदा ।

अष्टाध्यायवर्ती नीतिं प्रावर्तयत तां तदा ’ ॥ इति ॥ १ ॥

मू.—श्रीमत्तक्षशिलायां तु सूपविष्टं वरासने ।

जनमेजयं महाराजं द्रष्टुर्कामो महातपाः ॥ २ ॥

व्या.—श्रीमत्यां तक्षशिलायां तदाख्यायां नगर्याम् । वरासने
सिद्धासने । सूपविष्टं सुखोपविष्टम् ॥ २ ॥

मू.—वैशम्पायननामा तु महर्षिः संशितव्रतः ।

अभ्यागात् सहितः शिष्यैः व्यासशिष्यो महामुनिः ॥ ३ ॥

व्या.—सम्यक् शितं तीक्ष्णं व्रतं यस्य सः संशितव्रतः । धर्मान्
जानातीति मुनिः । अभ्यागात् । शिष्यैः स्वशिष्यैः सहितः ।
एतच्छ्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ ३ ॥

मू.—तमायान्तमृषिं श्रुत्वा जनमेजयभूपतिः ।

प्रत्युज्जगाम सहसा सह मन्त्रिपुरोहितैः ॥ ४ ॥

व्या.—प्रत्युज्जगाम अभ्युज्जगाम । मन्त्रिपुरोहितैः सह युक्तः
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

पाद्यमर्घ्यं तथा गाञ्च मधुपर्कं विधाय च ।

तस्मिन् प्रोवाच कुशलं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ५ ॥

व्या.—गां पूजार्थम् । तेनानुष्टुप् इति शेषः । कुशलं स्वकुशलं
स्वक्षेमं प्रोवाचाकथयत् । पूर्वं गुरोः कुशलं पृष्ट्वेति भावः । सद्गुरुदर्श-
नान्मनोहर्षः राज्ञः ॥ ५ ॥

मू.—धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मे दर्शनमागतः ।

तारिताः पितरः सर्वे पावितोऽहं त्वया मुने ॥ ६ ॥

व्या.—धन्यः धनार्हः । अनुगृहीतः ऐहिकामुष्मिकफलं प्रापितः ।
यत् यस्मात् कारणात् मे दर्शनं मद्दृष्टिगोचरतामागतः प्राप्तः ॥ तारिताः
पापादुद्धारिताः । पावितः परिशुद्धीकृतः ॥ ६ ॥

मू.—इत्युक्तवन्तं राजानं प्रयुयोजाशिषः शुभाः ।

धर्मे ते रमतां बुद्धिरित्युक्तागात्सभां ततः ॥ ७ ॥

व्या.—राजानम् । उद्दिश्येति शेषः । ‘धर्मे तव बुद्धी रमतां । आसक्ता भवतु’ इत्याद्याशीःस्वरूपं । ततः प्रत्युद्गमनयोग्यप्रदेशात् । सभां तक्षशिलाख्यनगर्यां विद्यमानां राजसभामगान् प्राप्तः । राज्ञा सहति शेषः ॥ ७ ॥

मू.—उपविष्टे मुनौ तस्मिन्भद्रपीठे नृपोत्तमः ।

परिवृत्त्यासनाभ्याशे कृताञ्जलिरुपाविशत् ॥ ८ ॥

व्या.—भद्रपीठे मुन्युपवेशार्थं ऋष्याष्टकोणयुतमङ्गलपीठे । उपविष्टे सति । आसनाभ्याशे वैशम्पायनासनसमीपे । परिवृत्य मुनेरभिमुखं निवृत्य ॥ ८ ॥

मू.—कथान्तरमथासाद्य जनमेजयमूषतिः ।

प्रणम्य तमृषिं भक्त्या कृताञ्जलिरभाषत ॥ ९ ॥

व्या.—अथ सर्वोपवेशानन्तरं । कथानां वेदशास्त्रोक्तमहाराज-प्रतिपादकानां कथानामन्तरमवकाशं विश्रान्तिकालमासाद्य स्वाभिलाषित-प्रश्नावकाशं प्राप्य । भक्तिराराध्यत्वप्रकारकज्ञानरूपा तथा । प्रणम्य जानुभ्यामवर्तिं गत्वा । अभाषत प्रश्नवाक्यमुपाक्रम-तेत्यर्थः ॥ ९ ॥

मू.—राजधर्माः कथास्तर्वे भारतीयास्त्वयोदिताः ।

हृदि मे संशयः कश्चित्तं भवान् छेत्तुमर्हति ॥ १० ॥

व्या.—भारतीयाः महाभारतप्रतिपादिताः । त्वयोदिताः उदाहृताः । सर्वे वेदपुराणोक्ताश्च । भाविमनुष्यजीवनसन्देहयुक्तः संशयः । तं विरुद्धकोटिद्वयजातं । भवान् छेत्तुमर्हतीति योजना ॥ १० ॥

व्या.—कलिधर्मान् प्रपञ्चयति—इत इति ।

मू.—इतश्चानुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ।

कालेन बलिना ब्रह्मन् क्षरत्यायुर्बलं स्मृतिः ॥ ११ ॥

व्या.—इतः इमं कालमवधीकृत्य । अनुदिनमुत्तरेत्तरदिवसेषु । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । बलिनाशक्यप्रतीकारेण । कालेनायुः परिभेदकर्त्रा । धर्मः इष्टापूर्तादिजन्यः । सत्यं यथार्थवचनम् । शौचमैहिकाचरणजन्य-

शुचित्वम् । क्षमा परापकारसहिष्णुता । दया परदुःखप्रहरणेच्छा ।
बलं देहदाढ्यम् । स्मृतिः पूर्वानुभवजन्या । क्षरति ह्रसति ।
उत्तरोत्तरं नश्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

मू.—वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः ।

धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ १२ ॥

व्या.—जन्माचाराभ्यां यः गुणोदयः स वित्तमेव । द्रव्यानिमित्तक-
एव । धर्मेण क्रियमाणा य न्यायव्यवस्था तस्यां बलमेव प्रबला-
लम्बनरूपमेव कारणम् ॥ १२ ॥

मू.—दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ।

स्त्रीपुंस्त्वे कौशलरतिः विप्रत्वे सूत्रमेव च ॥ १३ ॥

व्या.—दाम्पत्ये जायापतिभावे । अभिरुचिस्तम्भतिः । न
कुलगोत्रादि । व्यावहारिके क्रयविक्रयादौ मायैव कौटिल्यमेव ।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च श्रेष्ठ्ये कौशलरतिः चातुर्यरुचिः । न तु स्वाचारः
विप्रत्वे ब्राह्मण्ये । सूत्रमेव यज्ञोपवीतमेव । न त्वध्ययनाध्यापनादि
॥ १३ ॥

मू.—लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम् ।

अवृत्त्या न्यायदौर्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः ॥ १४ ॥

व्या.—आश्रमयोः गार्हस्थ्ययतीकयोः । ख्यातावन्योन्यापत्तावाश्रमा-
दाश्रमप्राप्तौ च कारणीभूतं लिङ्गमेव । शुभ्रकाषायवस्त्रधारणमेव । अवृत्त्या
द्रविणादिदानासामर्थ्येन । न्यायदौर्बल्यम् । सभायामवकृत्वं पराजय
इति भावः । पाण्डित्ये सदसद्भूतित्वे चापलं वचः विशेषवचनाक-
थनम् ॥ १४ ॥

मू.—अनाव्यतैव साधुत्वे स्नानमेव प्रसाधनम् ।

स्तीकार एव चोद्वाहे लावण्ये केशधारणम् ॥ १५ ॥

व्या.—साधुत्वेऽनाव्यतैव दारिद्र्यमेव कारणम् । न त्वाव्येषु
साधुत्वमित्यर्थः । प्रसाधनमलङ्कारः स्नानमेव । सौवर्णाद्यभावात् ।

स्नातारोऽपि न भविष्यन्तीत्याशयः । उद्वाहे विवाहे स्वीकार एव सम्मति-
रेव । न तु सांबन्ध्यविचार इत्यर्थः । लावण्ये विषये केशधारणम् ।
न तु दीक्षादिनिमित्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

मू.—उदरम्भरिता स्वार्थः यशोऽर्थं धर्मसेवनम् ।

दाक्ष्यं कुटुम्बभरणे सत्यत्वे धाष्ट्यमेव हि ॥ १६ ॥

व्या.—स्वार्थः स्वप्रयाजनमुदरम्भरिता कुक्षिपूरणमेव । न त्वैहि-
कामुष्मिकम् । यशोऽर्थं लोकप्रसिद्धयर्थं । न त्वामुष्मकेच्छयेति भावः ।
कुटुम्बभरण एव दाक्ष्यम् समर्थत्वं, न तु परोपकारादिषु । सत्यत्वे याथार्थ्ये
धाष्ट्यमेव वाक्प्रयोगप्रौढिमैव । न तु कार्यन्याय इति भावः ॥ १६ ॥

मू.—गूढप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु ।

पाषण्डप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु ॥ १७ ॥

कथं तेषामियं नीतिर्विस्तृता वशमेष्यति ।

धनुर्वेदविवेकश्च शस्त्रास्त्रज्ञानमेव च ॥ १८ ॥

व्या.—धर्मे पाषण्डप्रचुरे पाषण्डमात्रोपदेश्ये सति । राजसु
दस्युप्रायेषु ईषन्यूनचोरवृत्तिषु । मार्गदुर्गादौ प्रत्यक्षप्रहागभावादीषन्यू-
नत्वं राज्ञाम् ॥ १७ ॥ तेषां तादृशबुद्धिसंकोचवतां विस्तृता बहुप्रबन्ध-
प्रतिपादिता मनस्सन्देहविषयेयं नीतिः । शिक्षा शास्त्रम् । कथं वशं
बुद्धयधीनम् । एष्यति प्राप्नोति । धनुर्वेदविवेकः धनुर्विद्याधिदैवतध्यान-
प्रकारः । शस्यते हन्यते जनोऽनेनेति शास्त्रम् । अभ्यते देहे
परिक्षिप्यत इत्यस्त्रम् । तयोः अमन्त्रकप्रयोगसमन्त्रकप्रयोगवतोः
ज्ञानं विवेकः । ननु धनुर्वेदस्य किं पृथग्वेदत्वमिति चेन्न ।

“यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेद उदाहृतः ।

ऋचोपवेद आयुस्स्यात्साम्नो गान्धर्व उच्यते ॥

अथर्वणस्य भरतमिति वेदोपवेदकाः ।

त्वङ्गविद्यादिर्न यत्तु धनुर्वेदाङ्गकं हि तद् ॥ ”

इति महोदधिसारवचनादुपवेदस्वीकारात् ॥ १८ ॥

मू.—इति तद्वचनं श्रुत्वा हृदयज्ञो महानृषिः ।

अर्थोपहितया वाचा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥

व्या.—हृदयज्ञो भावज्ञानवान् । अर्थोपहितया बह्वर्थयुक्तया ॥ १९ ॥

मू.—इङ्गितं ते मया ज्ञातं सूक्ष्मनीतिप्रबोधने ।

लब्धानुयोगः प्रब्रूयात् शास्त्रं नो चेदधी भवेत् ॥ २० ॥

व्या.—ते तव । इङ्गितमभिप्रायः । “ पराभिप्राय इङ्गित ” मित्य-
मरः । सूक्ष्मनीतिप्रबोधने संक्षिप्तशब्दबोध्याखिलनीतिज्ञानविषये । प्रश्नं
विना शास्त्रकथने बाधकमाह—लब्धेत्यादिना । अनुयोगः प्रश्नः ।
“ प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चे ” त्यमरः । अधी भवेत् । “ नापृष्टः
कस्यचिद्ब्रूयाच्छुभं वा यदि चेतर ” इति निषेधशास्त्रोलङ्घनजन्यपापवान्
भवेत् । अतोऽहं प्रब्रूयामिति शेषः ॥ २० ॥

व्या.—नीतिशास्त्रावबोधने स्वसामर्थ्याविष्करणाय नीतिशास्त्रकर्तृन्
तद्वन्थाध्यायसंख्यां चाह—ब्रह्मेत्यादिना ।

ब्रह्मा महेश्वरः स्कन्दश्चन्द्रः प्राचेतसो मनुः ।

बृहस्पतिश्च शुक्रश्च भारद्वाजो महातपाः ॥

वेदव्यासश्च भगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः ।

एते हि राजशास्त्राणां प्रणेतारः परन्तपाः ॥ २१ ॥

व्या.—गौरशिरास्तन्नामकः । प्रणेतारः प्रवर्तकाः ॥ २१ ॥

मू.—लक्षाध्यायाञ्चौ ब्रह्मा राजशास्त्रे महामतिः ।

पञ्चाशच्च सहस्राणि रुद्रसंक्षिप्य चाब्रवीत् ॥ २२ ॥

पञ्चविंशत्सहस्राणि स्कन्दः संक्षिप्य चाब्रवीत् ।

दशाध्यायसहस्राणि द्विसहस्रे च वासवः ॥ २३ ॥

व्या.—जौ उक्तवान् । राजशास्त्रेऽपारनीतिशास्त्रे ॥ २२ ॥
संक्षिप्य शब्दसंक्षेपं कृत्वा । स्कन्दः सुब्रह्मण्यः । चकारस्तमुच्चयार्थकः ।
द्वादशसहस्राणित्यर्थः ॥ २३ ॥

मू.—प्राचेतसमुनिश्चापि षट्सहस्राण्यथाब्रवीत् ।

त्रीण्यध्यायसहस्राणि बृहस्पतिरुवाच ह ॥ २४ ॥

काव्यस्तु तत्समालोक्य चक्रेऽध्यायसहस्रकम् ।

सप्ताध्यायशतं शास्त्रं भारद्वाजस्तथाभणत् ॥ २५ ॥

मुनिगौरशिराश्चापि पञ्चाध्यायशतं जगौ ।

वेदव्यासस्तु भगवांस्तत्संक्षिप्य महामतिः ॥ २६ ॥

शतत्रयाध्यायवतीं नीतिं चक्रे महामतिः ।

संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां बुद्धिदोषतः ॥ २७ ॥

व्या.—काव्यः शुक्रः । “शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य” इत्यमरः । समा-
लोक्य सम्यग्विचार्य । अध्यायानां शतं सप्त यस्मिन् तत् । सप्त-
शताध्यायवच्छास्त्रमित्यर्थः । अभणत् अदर्शयत् ॥ २४ ॥ २५ ॥
लक्षाध्यायप्रतिपादिताखिलार्थस्य शतत्रयाध्यायप्रतिपादनसामर्थ्यवत्वात्
महामतित्वविशेषणं वेदव्यासस्य । संक्षिप्तमित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ।
बुद्धिदोषतः । “अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् । आलस्या-
दन्नदोषाच्च मृत्युर्मर्त्याञ्जिघांसति” । इत्यादिशास्त्रानभिज्ञत्वरूपबुद्धि-
दोषात् । पञ्चम्यास्तासिः ॥ २६ ॥ २७ ॥

मू.—तल्लक्षणोद्देशमात्रं मर्यां तव निवेद्यते ।

सावधानमना भूत्वा राजशास्त्रं निबोध मे ॥ २८ ॥

व्या.—तल्लक्षणं नीतिलक्षणं । उद्देशमात्रं निर्देश एव ! विषयान्तर-
सञ्चारराहित्यरूपशिष्यावधारणाय राजानं स्वामिमुखीकरोति । सावधाने-
त्यादिना । मे मत्तः ॥ २८ ॥

धनुर्वेदोपदेशयोग्यं पृथुं विशेषतो निर्दिशति—पृथुरित्यादिना—

मू.—पृथुर्वैन्यः प्रजा रक्षन् मृत्युं जित्वा पुरा किल ।

क्षतत्राणात् प्रजास्तं तु क्षत्रियञ्चाब्रुवंस्तथा ॥ २९ ॥

व्या.—वैन्यः वेनपुत्रः । मृत्युं जित्वा स्वधर्मेण निर्जित्य, पुरा प्रजा अरक्षत् ।
 किलेति वार्तायाम् । क्षतत्राणान्मृत्योः सकाशात् परिपालनात् क्षत्रियम-
 ब्रुवन् । “क्षताकिल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो नृवरेषु रूढ ” इति
 न्यायात् ॥ २९ ॥

मू.—नामापि तस्य राजेति प्रजारागादजायत ।

अकृष्टपच्या पृथिवी चासीद्वैन्यस्य कामधुक् ॥ ३० ॥

व्या.—प्रजाम् रागादनुरागात् । राजेत्यपि नामाभवत् । वैन्यस्य
 पृथोः । पृथिव्यकृष्टपच्या कर्षणबीजावापादिकं विनापि फलप्रदायिनी ।
 अत एव कामधुक् मनोऽनुरूपफलप्रदायिनी आसीदिति योजना ॥ ३० ॥

मू.—आसन् हिरण्मया दर्भास्सुखस्पर्शा मनोहराः ॥

तेषां चौरैस्सुसंवीताः प्रजास्तेष्वेव शेरते ॥ ३१ ॥

व्या.—तन्महिम्नात्याश्रयाण्यपि जातानीत्याह—आसन्नित्यादिभि-
 स्त्रिभिः । तेषां चौरैस्तत्कृतवत्कलैः ॥ ३१ ॥

मू.—प्रविभागो न राष्ट्राणां पुराणाश्चाभवत्तदा ।

यत्र यत्र प्रजा आसन् तत्र दोग्ध्री मही सुखम् ॥ ३२ ॥

तेन संस्तम्भिता ह्यपः समुद्रमभियास्यता ।

पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ ३३ ॥

व्या.—ददुस्तस्येति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

मू.—षष्टिनागसहस्राणि षष्टिनागशतानि च ।

सौवर्णान्गकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तान्यदात् ॥ ३४ ॥

व्या.—नागाः गजाः । पर्वताः । अदात् षोडशदानानि कृतवा-
 नित्यर्थः । सौवर्णं सुवर्णखचितम् ॥ ३४ ॥

मू.—इमाश्च पृथिवीं सर्वां मणिरत्नविभूषिताम् ।

सौवर्णामकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तां ददौ ॥ ३५ ॥

ताननन्यान् गुणान् बुद्ध्वा तस्य राज्ञश्चतुर्मुखः ।

आत्मानं दर्शयामास वरदोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ ३६ ॥

व्या.—बुद्ध्वा ध्यात्वा । आत्मानं दर्शयामासादर्शयत् ।
 तमागच्छदिति भावः ॥ ३६ ॥

मू.—ब्रह्माणश्च ततो दृष्ट्वा श्रुत्वा चैव स तद्वचः ।

पृथुः परमसंहृष्टो वव्रे तं वरमुत्तमम् ॥ ३७ ॥

व्या.—तद्वचः वरदोऽस्मीति स्वाभीष्टदायकवचनम् ॥ तं प्रसिद्धं ॥ ३७ ॥

मू.—चतुष्पाच्च धनुर्वेदः साङ्गोपाङ्गरहस्यकः ।

शस्त्रास्त्रभूषितो मह्यं प्रदेयस्तु त्वया भवेत् ॥ ३८ ॥

व्या.—चतुष्पात् मुक्तामुक्तमन्त्रमुक्तमुक्तामुक्तात्मकपादचतुष्टयवान् । पात् पादौ पाद इत्यस्य रूपं । अङ्गानि चत्वारि । लक्ष्याणि तान्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥ उपाङ्गानि शब्द-स्पर्श-गन्ध-रस-दूर-चलादर्शन-प्रत्यक्षस्थित-स्थिर-भ्रमण-प्रतिबिम्बोद्देश-लक्ष्याख्यानि त्रयोदश ॥ तेषां क्रमेणोदाहरणानि ॥ दशरथऋतुऋमुनिकुमारऋ-अर्जुनकर्तृकद्रोणग्राहकमकरी-मन्मथकर्तृकपुष्पबाणकरणकबिरहिजन-बभ्रुवाहनकर्तृकमध्वस्त्रकर्मक-अर्जुन-कर्तृकऋजयद्रथशिरोहरणपूर्वकवृद्ध-क्षत्रक-अर्जुनकर्तृकरेवचरपाक्षि-रामकर्तृक-पातालदानव-भूरिश्रवसो बाहु-शत्रुद्रुपदकृतमत्स्यतुलाप्रतिबिम्ब-मत्स्यमितिपत्र-मेदादीनि रहस्यानि तपोगुणानि । तैः सह वर्तत इति सांगोपां-रहस्यकः । बहुव्रीहौ कप्रत्ययः । शस्त्रममन्त्रकप्रयोगः । अस्त्रं समन्त्रकप्रयोगः ॥ ३८ ॥

मू.—आत्मानं परमं मन्ये लोकेभ्यो लोकपूजित ।

यस्य मे दर्शनं प्राप्तो भवान्वेदमयो निधिः ॥ ३९ ॥

व्या.—लोकेभ्यः जनेभ्यः । आत्मानं मां निधिः निक्षेपवत्स-न्तोषकारी ॥ ३९ ॥

मू.—इत्युक्तानन्ददुग्धाब्धौ मज्जमानं पृथुं तदा ।

प्रोज्जहार जगत्स्रष्टा वाचाय ह्यवरूपया ॥ ४० ॥

व्या.—ह्यवरूपया प्रस्तावकथायुक्तत्वेन मज्जनोद्धारतरिरूपं प्राप्तया ॥ ४० ॥

मू.—दिष्ट्या ते बुद्धिरुत्पन्ना धनुर्वेदपरिग्रहे ।

अहमप्येन्द्रदेव त्वां वक्तुकाम इहागतः ॥ ४१ ॥

व्या.—दिष्ट्या त्वत्कीर्तिसम्पादकादृष्टेन ॥ ४१ ॥

व्या.—त्वङ्गस्य ब्रह्मसृष्टत्वेन भृशश्वपुत्रत्वाभावादसिसृष्टिमादौ विविनक्ति ॥ असिरिति—

मू.—असिः पूर्वं मया सृष्टो दुष्टनिग्रहकारणात् ।

भवादृशसमीपस्थो लोकान् शिक्षञ्चरत्यसौ ॥ ४२ ॥

व्या.—पूर्वं देवयजनसमये शिक्षन्प्रजाः स्वस्वधर्मेण स्थापयन्तसाविदानि तव समीपे वर्तमानः ॥ ४२ ॥

मू.—धनुराद्यायुधव्यक्तौ त्वमेवादिसंस्मृतो मया ।

तस्माच्छस्त्राणि चास्त्राणि ददामि तव पुत्रक ॥ ४३ ॥

व्या.—धनुरादीनामायुधानां व्यक्तौ लोकप्रचारेण त्वमेवादिरूपज्ञानत्वेन स्मृतः ध्यातः ॥ ४३ ॥

व्या.—शस्त्रज्ञानाय तेषां पितरं मातरश्चाह—भृशश्व इति ॥

मू.—भृशश्वो मानसः पुत्रो द्वे जाये तस्य संमते ।

जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये महामती ॥ ४४ ॥

व्या.—कृशश्व इति पाठान्तरम् ॥ मानसो मन्मथसंकरूपजः ।

जया तन्नामिका, सुप्रभा तन्नाम्नी । दक्षप्रजापतिपुत्र्यौ । महामती । शस्त्रास्त्रप्रसवचातुर्यबुद्धियुक्ते । ४४ ॥

मू.—जया लब्धवरा मत्तः शस्त्राण्यस्त्राण्यसूत वै ॥

पञ्चाशदपरा चापि तावत्पुत्रानर्जीजनत् ॥ ४५ ॥

व्या.—भृशश्वज्येष्ठा भार्या । लब्धवरा ऐच्छिहसृष्टिसामर्थ्य-प्राप्तिरूपवराश्रया । मत्तो मत्स्यशात् । अपरा कर्त्तव्यसी सुप्रभा-नामिका सहधर्मिणी तावत् पञ्चाशत्संख्याकान् पुत्रानर्जीजनत् अमृत ॥ ४५ ॥

मू.—संहारान्नाम दुर्धर्षान् दुराक्रामान् बलीयसः ।

मन्त्रदैवतसंयोगाच्छस्त्राण्यस्त्रत्वमाप्नुवन् ॥ ४६ ॥

व्या.—संहाराञ्छत्रमुक्तास्त्रशामकान् ॥ तदुक्तं मन्त्रमहोदधौ—

“स्वमुक्तास्त्रस्य स्वायत्तीकरणं मुष्टिरुच्यते ।

परोन्मुक्तास्त्रशमनमुपसंहार ईरितः” ॥ इति ॥

दुर्धर्षान्प्रधर्षयितुमशक्यान् ॥ दुराक्रामानस्त्रानभिभूतान् ॥
बलीयसोऽस्त्रोपशमनबलयुक्तान् ।

ननु वज्रशक्त्यादीनामपि शास्त्राणामस्त्रसामर्थ्यस्य दृष्टत्वात्पृथगस्त्र-
ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य शस्त्रास्त्रयोर्वैलक्षण्ये युक्तिमाह—मन्त्रेति ।
मन्त्रप्रतिपादितदैवतसंयोगात् सामीप्यमहिम्नास्त्रत्वम् । तस्सामर्थ्यं
न तु स्वतः सिद्धम् । अत एव तृणादीनामपि दम्भोद्भवादिनिग्रह-
सामर्थ्यं दृष्टम् । न बल्वजतृणानि शास्त्राणीति तयोर्भेदः ॥ ४६ ॥

मू.—मत्सकाशाद्धनुर्वेदं प्रगृह्य जयतां वर ।

धनुर्वेदग्रहणे प्रयोजनमाह—

सर्वाः पालय धर्मेण प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥ ४७ ॥

धनुर्वेदाधिकारिणा राजनीतिमता भाव्यमिति मनसि निधाय ब्रह्मा
पृथोः मुख्यान् राजधर्मानुपदिशति सन्धिविग्रहेत्यादिना—

मू.—सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञस्त्वनुमानविभागवित् ।

षाड्गुण्यविधियुक्तश्च सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ४८ ॥

दृतो राजगुणैष्पड्भिस्सप्तोशयांस्तदाचर ।

बल्लोबलेन सम्यक्त्वं समीक्षस्व चतुर्दश ॥ ४९ ॥

व्या.—सन्धिः साम । विग्रहो निग्रहः । दण्ड इत्यर्थः ।
तयोस्तत्त्वज्ञस्तत्कालप्रयोगविवेकवान् । भवेति सर्वत्र शेषः । अनु-
मानविभागवित् स्वपरशक्तिबलाबले अनुमानविभागवित् । निश्चित्य
विभागे विभजनं । परामात्यादिभ्यो धनप्रदानं तद्धत् । अनुमाय
विभागविदिति पाठान्तरम् । एवञ्च नीतिशास्त्रप्रसिद्धोपायचतुष्टया-
भिज्ञत्वमुक्तम् । षाड्गुण्यविधियुक्तश्च । षड्गुणाः सन्धि विग्रह-याना सन-द्वै-
धीभाव समाश्रयाख्याः । त एव षाड्गुण्यं स्वार्थे ष्यञ् । तस्य विधि-
रज्ञातावबोधनम् । तेन युक्तः । तत्र सन्धिविग्रहौ प्रत्येकं द्विविधौ ।

प्रबलदुर्बलयोर्विजिगीषावतोः समभूमौ युद्धप्रसङ्ग आद्यो विग्रहमिच्छति । इतरस्तु तेन सहास्यतरग्रहेणापि सन्धिमेवेच्छति । तथा च दुर्बल-
द्वारकौ सन्धिविग्रहावन्यौ । प्रबलद्वारकावन्यौ । तदिदमुक्तं रामायणे
“ द्वियोनी सन्धिविग्रहा ” विति । तत्र प्रबलयोनिविग्रहो यानासनयोः
प्रयोजकः । दुर्बलयोनिस्तन्धिः । द्वैधीभावसमाश्रययोः । यथोक्तं
कामन्दकीये—

“ सन्धेश्च विग्रहस्यापि द्वैगुण्यं सम्प्रचक्षते ।

यानासने विग्रहस्य रूपं सन्धेः परं द्वयम् ” इति ॥

द्वौ गुणभूतौ यस्य सः द्विगुणः । सच सच तौ । तयोः भावः
द्वैगुण्यम् । तत्र यानं विजिगीषोररिं प्रति यात्रा । आसनं कदाचि-
च्छक्तिप्रतिबन्धे तत्रैव शस्त्रोर्दुर्गमावेष्ट्य तत्र धान्यादिप्रवेशनं प्रतिबध्न-
तावस्थानम् । बलवता विग्रहे बलवत्तरेण तच्छत्रुणा सन्धिं कृत्वो-
भयत्र दासोऽस्मीति वाचिवात्मसमर्पणं कर्तव्यं न कर्मणोति द्वैधीभावः ॥
यथोक्तं कामन्दकीये—

“ बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ।

द्वैधीभावेन वर्तेत काकासिबदलक्षितः ” ॥ इति ॥

अरिणा पीड्यमानस्य बलवद्दुर्गभूपालाद्याश्रयणं समाश्रयः ।
सर्वशास्त्रविशारदः षट्छास्त्रनिपुणः । “ पाणिने (?) त्यादि शास्त्र-
षट्कमुदाहृतं ” मिति शानकवचनात् । षड्भिः राजगुणैर्वृतो युक्तः ।

“ वक्ता प्रगल्भो मेधावी स्मृतिमान्ययवित्कविः ।

परावरविभागज्ञः प्रमाणकृतनिश्चयः ” ॥

इति नारदस्तुतावुक्ता वेदितव्याः । न केवलं ज्ञातुमेव कुशलोऽ-
पि तु वक्तुमपीत्याह— वक्तेति । समानाधिकरण एवेत्याह— प्रगल्भ
इति । असम्बद्धप्रलापी नेत्यर्थः । यतो मेधावी उहपोहकुशलः ।
तादृशोऽपि स्मृतिमानधीतं न नाशितवानित्यर्थः । नयवित् दायविभागा-
दिव्यवहारवित् । कविरनागतदर्शी । वक्तृत्वप्रगल्भत्व मेधावित्-स्मृतिमत्व-
नयवित्-कवित्वाख्याः षड्गुणाः । परावरविभागज्ञो ज्ञानकाण्डकर्म-
काण्डयोः यथायोग्यं शिष्येषु विभाजनज्ञः । यतः प्रमाणकृतनिश्चयः ।

प्रमाणं प्रत्यक्षानुमानागमादि । तच्च द्विविधम् । लौकिकमलौकि-
कश्चेति । आद्यं षट्पञ्चदशविधम् । द्वितीयं निर्विशेषात्मकवस्तु-
तत्त्वविषयम् । अत्र श्लोके राजगुणेषु वक्तृत्वं, चारामात्यादिषु
यथायोग्यं कार्योपदेशकौशलम् । प्रागल्भ्यं शत्रुदमनादावुत्कर्षप्रदर्शनम् ।
मेषावित्वं तर्ककौशलम् । स्मृतिमान् कविरित्यतीतानागतयोः परामर्शि-
त्वम् । नयविदिति नीतिशास्त्रविद्वत्त्वम् । एतैः राजगुणैः । उपायान्
बलावलं । अन्यान् । चतुर्दश । त्वं समीक्षस्वेति योजना ।
चतुर्दशमी राजदोषैर्विरहितो भव ॥ ते च वक्ष्यन्ते ॥

“ नास्तिक्यमनृतं क्रोधः प्रमादो दीर्घसूत्रता ।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिता ।
एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् ।
निश्चितानामनारम्भो मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ।
मङ्गलाद्यप्रयोगश्च प्रत्युत्थानश्च सर्वशः ।
कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश । ”

इति रामायणोक्ताः । नास्तिक्यं परलोकापलापः । प्रमादोऽ-
नवधानता । दीर्घसूत्रता चिरक्रियत्वम् । पञ्चवृत्तिता पञ्चेन्द्रियपर-
वशता । अर्थानां प्रयोजनानामेकचिन्तनम् एकेनैव चिन्तनम्
अनर्थज्ञैर्विपरीतार्थदर्शिभिस्सह चिन्तनं मन्त्रः । मङ्गलमुत्सवः ।
आदिपदाद्देवपूजादि तस्याप्रयोगोऽननुष्ठानम् । प्रत्युत्थानश्च सर्वशः ।
युगपत्सर्वदिग्बस्थितशत्रुद्वेष्टेन दण्डयात्रेति तदर्थः । अत्र चकारा-
द्विंशतिवर्गरहितोऽपि भवेत्यर्थः । विंशतिवर्गस्तु कामन्दकीय उक्तः ॥

बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबाह्यकृतः ।
भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥

विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् ।
अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥

दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च ।
दुर्भिक्षव्यसनोपेतः खलव्यसनसङ्कुलः ॥

अदेशस्थोऽबहुरिपुर्युक्तोऽकालेन यश्च सः ।
सत्यधर्मव्यपेतश्च विशतिः पुरुषा अमी ॥

एतैस्सन्धिं न कुर्वीत निग्रहस्यात्तु केवल'मिति ॥

सप्तोपायाः साम दान-भेद-दण्ड मन्त्रौ-षधीन्द्रजालाख्याः बलाबलं
स्वपरपक्षयोस्ताम्यम् । परस्य हीनता स्वस्य वा हीनतेति । त्रिविधं
यथायोग्यं बुद्ध्यादिभिः सामादयः परीक्षणीयाः । किमनेन शत्रुणा
साम कर्तव्यं न वा?, कर्तुमागच्छेत्सिद्धयति न वा, सिद्धश्चेदन्ते
कुशलं न वेति चारप्रेषणादिना बलाबलप्रभृतिकं परीक्षणीयम् । तथा
चतुर्दशदेशादयोऽपि परीक्षणीयाः ॥

ते च नीतिशास्त्रोक्ताः—

“देशो दुर्गं रथो हस्ती वाजी योधाधिकारिणः ।

अन्तःपुरान्तगणना शास्त्र-लेख्य घना-सवाः ।

परीक्ष्या ह्याधिपास्तेषां चतुर्दश नरेश्वरैः” ॥ इति ॥

योधाः अधिकारिणः देशपाल-दुर्गपाल-सेनापत्यादयः । गणना-
श्वरथघनादीनां संख्या । लेख्यमायव्ययनिर्णयाय सर्वस्य पत्रारोहकरणम् ।
घनं पर्याप्तमपर्याप्तञ्चेति विचार्यम् । आसवाः मद्यवदपकारिणः ।
प्रच्छन्नशत्रवः । आसव इति पाठे बलमित्यर्थः ॥ ४८, ४९ ॥

मू.—अथ स्वात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च रिपुमूदन ।

तथा सन्धाय कर्माणि सेवत्वाष्टौ सदा नृप ॥ ५० ॥

व्या.—अथात्मानं बलिनं परान्दुर्बलान्परीक्ष्य सेवस्व राज्यमिति
शेषः । तथा विपरीते जयमूलस्य कोशस्य वृद्धये सन्धाय परैस्तह
साम कृत्वा । अष्टौ कर्माणि—

कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।

खन्याकरः करादानं शून्यानाश्च निवेशनम् ।

अष्टौ सन्धानकर्माणि प्रयुक्तानि मनीषिभिः ॥ इति ॥

कुञ्जरबन्धनं बहुभक्षकत्वात्तेषां यथाविभा । ग्रामीणधनिकैरेव ग्रामे ग्रामे
पोषणार्थं बन्धनम् । खनिः रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् । आकरः सुवर्णाद्यु-
त्पत्तिस्थानम् । खननमात्रेण धमनादिनाभिमुखीकरणेन च तयोस्तल्लभ-
हेतुत्वात् ॥ ५० ॥

मू.—भवानष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पक्ष च ।

त्रिभिस्त्रिभिरभिज्ञातैर्वेत्ति वीथीविचारकैः ॥ ५१ ॥

व्या.—भवानिति ॥ तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीरष्टादश ॥ यान्यवगाह्य
राजा कृतकृत्यो भवति तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे—

मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः ।
पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वेशिकस्तथा ।
कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकृत्यथा ।
कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ।
प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्यानिर्माणकृत्यथा ।
धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः ।
षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः ।
अष्टवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ।
चरैर्विचारयेत्तीर्थानात्मनश्च परस्य च ।
पाषण्डादीनवज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि ।
मन्त्रिणं युवराजश्च हित्वा स्वेषु पुरोहितम् ॥ इति ॥

एषां तीर्थशब्दवाच्यत्वे हलायुधः—

यौनौ जलावतारे च मन्त्याद्यष्टादशस्यपि ।

पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि ।

परैषामष्टादशसु स्वस्य मन्त्रिपुरोहितयुवराजवर्जं पञ्चदशसु च
तीर्थेषु । चारानन्यैः परस्परश्चाविज्ञातान् त्रींस्त्रीन्प्रयुज्य तत्र तत्रत्यां
वार्तां सर्वचारसंवादे तथ्यां जानीयात् । ज्ञात्वा च स्वप्रजानामनुरञ्जनेन
पुरप्रजानां दुःखितानामभयदानेन धनादिदानेनाकर्षणेन च स्वराष्ट्रं
वर्धयेदित्युक्तं भवति ॥ ५१ ॥

एवं विजेतुं प्रकृतिसम्पदमुक्त्वा विजयकालमाह—तथा व्यसनिन-
मिति—

मू.—तथा व्यसनिनं शत्रुं निशम्य नृपसत्तम ।

अभियाहि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् ॥ ९२ ॥

व्या—व्यसनानि ।

“स्त्री द्यूतं मृगया मयं नृत्यं गीतं तथाटनम् ।

वाद्यं निन्दा दिवास्वापो व्यसनानि नृणां दशे ” त्युक्तेर्युक्तम् ।

त्रिविधं बलं । मन्त्र कोश-मृत्युबलानि प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिर्वा ।

समीक्ष्य स्वबुद्ध्या विचार्य । अभियाहि यात्रां कुर्वित्यर्थः ॥ ९२ ॥

मू.—घृत्वा यात्रामारभस्व प्राप्तकालमरिन्दम ।

पाणिमूलञ्च विज्ञाय व्यवसायं पराजयम् ॥ ९३ ॥

व्या.—पाणिमूलं पाष्णीग्राहक आदिर्यस्य तद्द्वादशविधं मण्डलम् ।

तच्चोक्तं कामन्दकीये—

अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चमः ।

एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहताः ॥

सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः ।

जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुः स्मृतः ॥

अरिमित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः परम् ।

अथारिमित्रं मित्रञ्च विजिगीषोः पुरस्कृताः ॥

पाणिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरः ।

आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥

अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूष्यनन्तरः ।

अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥

मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ।

अनुग्रहे संहतानां, व्यस्तानाञ्च वधे प्रभुः ॥ इति ॥

इति । विजिगीषुः शत्रुः तयोर्मित्रे तन्मित्रे इति त्रीणि
द्वन्द्वानि । क्रमेण पुरतः विजिगीषोः पृष्ठतः पार्ष्णिग्राहाकन्दौ । पार्ष्णिग्रहः
पृष्ठरक्षकः । आक्रन्दः प्रोत्साहकः । एतयोरनुग्राहकावामारौ । तत्तत्पृष्ठगतौ
पार्ष्णिग्रहसार आक्रन्दासारश्चेति दश पुरुषाः विजिगीषोः शत्रोः पार्श्वे ।
मध्यमः सर्वेषां पार्श्वे उदासीन इति मण्डलम् । पार्ष्णिमूलमित्युच्यते ।
व्यवसायं कृत्यनिश्चयम् । कृत्यञ्च ।

अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यपमानितः ।

क्षुद्रश्च कोपितोऽकस्मात्तथा भीतश्च भीषितः ॥

यथाभिलषितैः कार्यैर्भेन्द्यादेतांश्चतुर्विधान् ।

परकीयान् स्वकीयांस्तु रक्षेद्विजयकामुकः ॥

इति नीतिशास्त्रोक्तेः । पराजयं पराजयमूलानां व्यसनानां परपक्षे
सद्भावं स्वपक्षे चाभावं विज्ञाय दिष्ट्याऽविशेषतो दैवज्ञादिद्वारा ज्ञात्वा ।
तत्र दैवं व्यसनं पञ्चविधम् । मानुषं पञ्चविधम् ।

यथोक्तं कामन्दकीये—

हुताशनो जलं व्याभिर्दुर्भिक्षं मारकस्तथा ।

इति पञ्चविधं दैवं व्यसनं मानुषं परम् ॥

अयुक्तेभ्यश्च चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् ।

पृथिवीपतिलोभाच्च प्रजानां पञ्चधा भयम् ॥ इति ॥

मारः माहेश्वरीमायादिरूपः ॥ ५३ ॥

मु.—स्वमूलं तु दृढं कृत्वा परान्याहि विशां पते ।

विक्रमस्व विजेतुं ताञ्जित्वा च परिपालय ॥ ५४ ॥

व्या.—स्वमूलं स्वराज्यं । दृढं दृढप्रत्ययिभिः शूरैरधिष्ठितम् ।
परानभिभाव्यं कृत्वा । परान् याहि प्राप्नुहि । तांश्च विजेतुं
विक्रमस्व प्रयत्नवान् भव । तान् जित्वा वशगान् कृत्वा । परिपालय
अन्नवस्त्रादिदानेन स्वाधीनान् कुरु । न तु तेषां स्वतन्त्राधिकारं
देहीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

मू.—दृढमष्टाङ्गसंयुक्ता चतुर्विधबला चमूः ।

बलमुख्यैस्सुनीता ते द्विषतां प्रतिवर्धिनी ॥ ५५ ॥

व्या.—अष्टाङ्गसंयुक्ता—

यथा नागा हया घोडाः पत्तयः कर्मकारकाः ।

चारा दैशिकगुरुयाश्च ध्वजिन्यष्टाङ्गिता मता ॥

चतुर्विधबला मौल-वैत्र-मृत्याटविकैर्बलैर्युक्ता । बलमुख्यैस्तेनापतिभि-
स्सुनीता सम्यक्प्रापिता शिक्षिता वा । तव चमूः द्विषतां त्वच्छत्रूणां ।
प्रतिवर्धिनी प्रातिकूल्येन भेदिनी । दृढं भवतीति शेषः : ५५ ॥

मू.—इत्येवमनुशास्यैवं ब्रह्मा लोकगुरुः पुनः ।

धनुर्वेदं ग्राहयितुं वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ५६ ॥

। इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वक-
राजधर्मोपदेशो नाम प्रथमस्तर्गः ।

व्या.— इत्येवमितिप्रकारेण । अनुशास्य शिक्षयित्वा । तद्योग्य-
धर्मानुपदिश्येत्यर्थः । एवं पृथुं धनुर्वेदं शास्त्रविद्यां । ग्राहयितुं प्रापयितुम् ।
पुनरपि वक्तुं धनुर्वेदं वेदस्वरूपं तन्मन्त्रं च कथयितुं । उपचक्रमे
लोकगुरुः । परमकारुणिकतया लोकप्रवर्तनाय स्वदर्शनजनित-
सन्तोषपरवशतयावस्थितं पृथुं बुभुत्सुं स्वयमेव मत्वा तेनाऽपृष्टोऽपि
रहस्यं कथयतीति वेदितव्यं सुधीभिरिति ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृतायां नीतिप्रकाशिकातत्त्वविवृतौ

प्रथमः सर्गः ॥

अथ द्वितीयस्सर्गः

(धनुर्वेदविवेककथनम्)

मू.—चतुष्पाच्च धनुर्वेदो रक्तवर्णश्चतुर्मुखः ।

अष्टबाहुस्त्रिणेत्रश्च साङ्ख्यायनसगोत्रवान् ॥ १ ॥

व्या.—चतुष्पाच्चेत्यादि ॥ धनुर्वेदपुरुषध्यानप्रकारं दर्शयितुं तदाकारमाह । चतुष्पात्पादचतुष्टयवान् । रक्तवर्णो जातरूपसदृशरक्तः । चतुर्मुखः मण्डलाकारेण कण्ठलग्नमुखचतुष्टयं धृतवान् । सांख्यायन-सगोत्रवान् साङ्ख्यायनो ब्रह्मा तत्समानं गोत्रं यस्य सः ॥ तन्मानस-पुत्रत्वात्तद्गोत्रः । तथा च निरुक्तौ

साङ्ख्या परार्धपर्यन्ता तदयं साङ्ख्य उच्यते ।

अयनं तस्य यस्मात्तत् ब्रह्मा साङ्ख्यायनस्मृतः ॥

इति ॥ १ ॥

मू.—वज्रं खड्गो धनुश्चक्रं दक्षबाहुचतुष्टये ।

शतघ्नी च गदाशूलपट्टिशा वामबाहुषु ॥ २ ॥

व्या.—दक्षो दक्षिणः । वामेतरः । “पुण्यकर्मा दक्षो वै दक्षिणश्च सः” इति भारविः ॥ २ ॥

मू.—प्रयोगकोटीरयुतो नीत्यङ्गो मन्त्रकञ्चुकः ।

उपसंहारहृदयः शस्त्रास्त्रोभयकुण्डलः ॥ ३ ॥

अनेकवल्गिताकारमूषणः पिङ्गलेक्षणः ।

जयमालापारिवृतो वृषारूढस्स उच्यते ॥ ४ ॥

व्या.—प्रयोग आयुधप्रयोग एव । कोटीरं किरीटम् । तेन युतः । नीतिशास्त्रमेवाङ्गानि राजशास्त्रम् यस्य । मन्त्राः चिन्तनं गायत्र्यादि-मन्त्रा वा कञ्चुकं कवचं यस्य । उपसंहार एव हृदयम्मनो यस्य ।

शस्त्रास्त्र एवोभयकुण्डले कर्णोभयपार्श्वलम्बिनी यस्य सः । अनेक-
वाह्निगतानि शस्त्राभ्यासाः तदाकाराणि तत्स्वरूपाणि भूषणानि यस्य ।
पिङ्गलेक्षणो हरितनेत्रद्वयवान् । ललाटनेत्रान्ते रक्तवर्णः । जयः
शत्रुपराजयलब्धमहिमा । स एव माला तथा परिवृतः ॥ ४ ॥

मू. एतं मन्त्रं प्रवक्ष्यामि वैरिजालनिकृन्तनम् ।

आत्मसैन्यस्वपक्षाणामात्मनश्चापिरक्षकम् ॥ ५ ॥

व्या.—एतं मन्त्रमेतद्देवताकमन्त्रम् ॥ ५ ॥

मन्त्रोद्धारमाहादावित्यादि—

मू.—आदौ प्रणवमुच्चार्य नम इत्यक्षरे ततः ।

वतेति भगपूर्वं तु धनुर्वेदाय चोच्चेत् ॥ ६ ॥

व्या.—भगपूर्वम् । भग इत्यक्षरद्वयपूर्वकम् । वतेति परं ।

भगवत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

मू.—मां रक्ष रक्षेत्युच्चार्य मम शत्रूनथो वदेत् ।

मक्षयेति द्विरुच्चार्य हुंफट् स्वाहेत्यथोच्चेत् ॥ ७ ॥

व्या.—अथो अन्त्यभागे ॥ ७ ॥

मू.—अहमेव ऋषिश्चास्य गायत्री छन्द उच्यते ।

महेश्वरो देवतास्य विनियोगोऽरिनिग्रहे ॥ ८ ॥

व्या.—अहमेव ब्रह्मैव ॥ ८ ॥

मू.—द्वात्रिंशद्वर्णकमनुं वर्णसंख्यासहस्रकैः ।

जापित्वा सिद्धिमाप्नोति रिपूंश्चाप्यधितिष्ठति ॥ ९ ॥

व्या.—मनुं मूलमन्त्रम् । वर्णसंख्यासहस्रकैः । मान्त्राक्षरवृत्ति
द्वात्रिंशत्सहस्रैः इत्यर्थः ॥ ९ ॥

मू.—सत्यं सत्यं पुनस्तत्त्वं त्रिविदामीह वेनज ।

धनुर्वेदस्य विवृतिमथाख्यास्ये निबोध मे ॥ १० ॥

व्या.—विवृतिं विवरणम् । निबोधावेहि ।

“ओं भगवते धनुर्वेदाय मां रक्ष रक्ष मम शत्रुं बन्धय भक्षय हुं
फट् स्वाहा” इति मन्त्रप्रकारः ॥ १० ॥

शस्त्रास्त्रस्वरूपधनुर्वेदस्य पादचतुष्टयमाह—मुक्तमित्यादिना—

मू.—मुक्तश्चैव ब्रह्मुक्तश्च मुक्तामुक्तमतः परम् ।

मन्त्रमुक्तश्च चत्वारि धनुर्वेदपदानि वै ॥ ११ ॥

व्या.—मुक्तं हस्तमुक्तमायुधजातम् । अमुक्तं हस्त एव तिष्ठच्छत्रु-
मारकम् । मुक्तश्च तदमुक्तश्च मुक्तामुक्तम् । सोपसंहारमस्त्रम् ।
मन्त्रैर्मुक्तमुपसंहाररहितं मन्त्रमुक्तमिति शेषः ॥ ११ ॥

मू.—मुक्तं बाणादि विज्ञेयं खड्गादिकममुक्तम् ।

सोपसंहारमस्त्रं तु मुक्तामुक्तमुदाहृतम् ॥ १२ ॥

उपसंहाररहितं मन्त्रमुक्तमिहोच्यते ।

चतुर्भिरेभिः पादैस्तु धनुर्वेदः प्रकाशते ॥ १३ ॥

व्या.—तस्यैव विवरणं मुक्तमित्यादि द्वाभ्याम् ॥ १२, १३ ॥

मू.—शस्त्रमस्त्रश्च प्रत्यस्त्रं परमास्त्रमितीव च ।

चातुर्विध्यं धनुर्वेदे कोचिदाहुर्वधुर्वेदः ॥ १४ ॥

व्या.—पादचातुर्विध्यं मतान्तराण्याह शस्त्रमित्यादिना । प्रत्यस्त्रं
निवारकास्त्रम् ॥ परमास्त्रं ब्रह्मास्त्रादि ॥ १४ ॥

मू.—आदानश्चैव सन्धानं विमोक्षस्संहतिस्तथा ।

धनुर्वेदश्चतुर्थेति वदन्तीति परे जगुः ॥ १५ ॥

व्या.—आदानं ग्रहणम् । सन्धानं प्रयोगः । विमोक्षः मोचनम् ।
संहतिस्संहारः ॥ १५ ॥

मू.—तत्राद्यं मतमालम्ब्य मुक्तामुक्तायुधान्यहम् ।

द्वात्रिंशद्भेदतो वच्मि तत्रायं विस्तृतिरुत्क्रमः ॥ १६ ॥

व्या.—द्वात्रिंशद्भेदतो विद्यमानानीत्यर्थः । विस्तृतिः प्रपञ्चः ॥ १६ ॥

मू.—धनुरिषुर्भिण्डिपालशक्तिद्रुघणतोमराः ।

नलिका लगुडाः पाशश्चक्रं वै दन्तकण्टकः ॥ १७ ॥

भुमुण्डीति द्वादशैते मुक्तभेदाः प्रकीर्तिताः ।

धनुर्वेदस्याद्यपादस्तवायं कथितो नृप ॥ १८ ॥

व्या—धन्यते प्रार्थ्यते शूरैरिति धनुः । धन ध्याने । इष्यते इच्छाविषयः क्रियत इति इषुः । इष इच्छायां । मिण्डिमस्त्रधारणं बलयति ऋथयतीति मिण्डिवालः । शत्रूनर्दयतीति शक्तिः । दुःवृक्षो हन्यतेऽनेनेति दुघणः । एवमग्रेऽप्यायुधवाचकशब्देषु व्युत्पत्तिरूह्या । द्वात्रिंशदायुधविवरणमग्रे बह्यते । दन्तकण्टकस्तन्नामकायुधविशेषः । इति पूर्वोदाहृतप्रकारेण मुक्तभेदा मुक्तनामकधनुर्वेदाद्यपादप्रतिपादितद्वादशायुधविशेषाः ॥ १८ ॥

धनुर्वेदद्वितीयपादप्रतिपादितविंशतिविधायुधानां नामानि क्रमेण कथ्यन्ते । वज्रमित्यादिश्लोकद्वयेन—

मू.—वज्रमाली च परशुर्गोशीर्षमासिधेनुका ।

लवित्रमास्तरः कुन्तस्स्थूणः प्रासः पिनाककः ॥ १९ ॥

गदा मुद्गरः सीरा मुसलः पट्टिशं तथा ।

यौष्टिकं परिघश्चैव मयूखी च शतघ्निका ॥ २० ॥

अमुक्ता विंशतिरिमे द्वितीयः पाद उच्यते ।

मुक्तामुक्तानि शस्त्राणि द्वात्रिंशद्गणितानि ते ॥ २१ ॥

व्या—अमुक्ताः स्थितिस्वभावाः । द्वात्रिंशत् । शस्त्रप्रतिपादक-
धनुर्विद्या प्रथमद्वितीयपादार्थ्या प्रतिपादिताः द्वात्रिंशदेवेत्यर्थः । गणितानि
गणनपूर्वकं कथितानि ॥ २१ ॥

तृतीयपादप्रतिपादितान्यस्त्राणि नामतो निर्दिशति ॥ दण्डचक्र-
मित्यादिना ॥

मू.—दण्डचक्रं धर्मचक्रं कालचक्रं तथैव च ।

ऐन्द्रचक्रं शूलवतं ब्रह्मशीर्षं च मोदकी ॥ २२ ॥

शिरवरी धर्मपाशश्च तथा वरुणपाशकम् ।

पैनाकास्त्रश्च वायव्यं शुष्कार्द्रं शिखरास्त्रकम् ॥ २३ ॥

क्रौञ्चास्त्रं हयशीर्षश्च विद्याविद्योऽस्त्रसंज्ञिके ।

गान्धर्वास्त्रं नन्दनास्त्रं वर्षणं शोषणं तथा ॥ २४ ॥

प्रस्थापनप्रशमने सन्तापनविलापने ।

मदनं मानवास्त्रञ्च नायनं तामसं तथा ॥ २५ ॥

संवर्तं मौसलं सत्यं सौरं मायास्त्रमेव च ।

त्वाष्ट्रमस्त्रञ्च सोमास्त्रं संहारं मानसं तथा ॥ २६ ॥

नागास्त्रं गारुडास्त्रञ्च शैवेषीकेऽस्त्रसंज्ञिके ।

चतुश्चत्वारि चैतानि उपसंहारकाणि वै ॥ २७ ॥

व्या.—शूलवतं शूलवतनामकम् । कचिच्छूलवरमिति वा पाठः ।
ब्रह्मशीर्षं ब्रह्मास्त्रादन्यत् । मोदकीत्युपनामकगदासंज्ञास्त्रम् । शिखर्युप
नामकगदासज्ञाकास्त्रम् । शुष्कार्द्रं अशन्युपनामकेऽस्त्रे । पिनाकि
नीऽमेरिदं पैनाकम् ॥ २३ ॥ नन्दनास्त्रं विद्याधरदेवताकम् ।
तदस्त्रादसीनां प्रादुर्भावः इति भावः । नन्दनस्यैवातिरत्नमिति
नामान्तरम् ॥ २४ ॥ प्रशमनं शत्रूणां क्रोधशामकम् । मदनं रिपूणामुन्माद-
जनकं मानवास्त्रं शत्रुमपसार्य दूरे प्रक्षेपकम् । तामसं रिपूणामज्ञान-
जनकम् । सर्वेष्वस्त्रेषु स्वस्वनामानुरूपकार्यकारित्वं व्युत्पत्तिमहिम्ना
सुधीभिर्विभावनीयम् ॥ २५ ॥ मौसलं मुसलव्यूहनिर्माणसामर्थ्येवत् ।
असुरादन्यविधं मायास्त्रम् । इन्द्रजालादिमायाकारकम् ॥ संहारं
प्राणवियोजकम् । मानसं मनस्तड्कृषसाधकम् ॥ २६ ॥ नागास्त्रं
सर्परूपेण शत्रुबन्धकमस्त्रम् । शैलं वायव्याद्यस्त्रबाधावारणायपर्वतपङ्क्ति-
सृष्टिहेतुकम् । उपसंहारकाणि मुक्तामुक्तानीत्यर्थः ॥

उपसंहाराणामपि तृतीयपाठकथनीयत्वादत्रैव तानपि नामतो वक्ति
क्रमप्राप्तान् ।

मू.—वक्ष्यामि चोपसंहारान् क्रमप्राप्तान्निबोध मे ।

याञ्ज्ञात्वा वैरिमुक्तानि चास्त्राणि शमयिष्यसि ॥ २८ ॥

व्या.—क्रमप्राप्तानुपसंहारकतयानुपक्रमेव बुद्धयधिरूढान् । मे
मम । वदनादिति शेषः । वैरिमुक्तानि चेत्यत्र चकारात् स्वप्रयुक्तस्यास्त्रस्य
मन्त्रविशेषेण पुनरात्मनि स्थापनरूपसामर्थ्यमपि द्योत्यते । उपसंहार-
परिज्ञाने पुनः प्रयोगानर्हतयास्त्राणां प्राप्तप्रायत्वमापद्यते इत्युपसंहार
कथनमिति भावः ॥ २८ ॥

मू.—सत्यवान् सत्यकीर्तिश्च रभसो दृष्ट एव च ।
 प्रनिहारतरश्चैवावाङ्मुखपराङ्मुखौ ॥ २९ ॥
 दृढनाभोऽलक्ष्यलक्ष्यावाबिलश्च सुनाभकः ।
 दशाक्षश्शतवक्त्रश्च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ३० ॥
 धर्मनाभो महानाभस्तुन्दनाभस्तु नाभकः ।
 ज्योतिषो विमलश्चैव नैरास्यकृशनावुभौ ॥ ३१ ॥
 योगन्धरस्तनिद्रश्च दैत्यः प्रमथजस्तथा ।
 सार्विमाली धृतिमाली वृत्तिमान् रुचिरस्तथा ॥ ३२ ॥
 पित्र्यस्सौमनसश्चैव विधूतमकरौ तथा ।
 करलीरो धनरती धान्यं वै कामरूपकः ॥ ३३ ॥
 जृम्भकावरणौ चैव मोहः कामरुचिस्तथा ।
 वरुणस्सर्वदमनस्सन्धानस्सर्वनाभकः ॥ ३४ ॥

व्या.—अनिलस्तन्नामा । सुनाभ एव सुनाभकः । त्वार्थे
 कप्रत्ययः ॥ ३० ॥ नैरास्यश्च कृशनश्चेत्युभौ द्वित्वसङ्ख्यावन्तौ । न
 तूभाविनि पृथग्रहणम् ॥ ३१ ॥ दैत्यस्तन्नामकः । न तु दितिगर्भसंभूतः ।
 अत्रावयवार्येनार्थग्रहणस्यायुक्तत्वात् इत्यादिः ॥ ३२ ॥ धनश्च रतिश्च
 धनरती । पुल्लिङ्गाद्विवचनम् ॥ ३३ ॥ ननूपसंहारेऽप्येकोनपञ्चाशदुद्देशात्पूर्वं
 चतुश्चत्वारिंशदस्त्रकथनादुपरितनपञ्चोपसहार्याणि कानीत्याशङ्क्य कङ्कालादि
 पञ्चास्त्राण्युक्त्वा चैतेषु तदुपसंहारांश्च विवेचयन् तां शङ्कां परिहरति ।
 कङ्कालेत्यादिना—

कङ्कालास्त्रं मौसलास्त्रं कापालास्त्रश्च कङ्कणम् ।

पैशाचास्त्रश्चेति पञ्चाप्यसुरास्त्राणि भूपते ॥ ३५ ॥

व्या.—असुरास्त्राणि मयशम्बरमारीचविद्युजिह्वेन्द्रजित्सृष्टानि । तत्र
 कानिचित् सृज्यमानान्यपि सर्वज्ञतथामुप्रभया पूर्वमेव तदुपसंहाराः सृष्टा
 इत्यविरोधः ॥ ३४ ॥

मू.—सत्यवान् सर्वदमनः कामरूपस्तथैव च ।

योगन्धरोऽप्यलक्ष्यश्चाप्यसुरास्त्रविधातकाः ॥ ३६ ॥

चतुश्चत्वारिंशदेते पञ्चान्योन्यविमर्दनाः ।

मेलयित्वा च पञ्चाशदेकोना ह्यस्तशामकाः ॥ ३७ ॥

सर्वमोचननामा तु सुप्रभातनयो महान् ।

मुक्तामुक्ताखिलशमो मद्गरात्प्रथितः परः ॥ ३८ ॥

अयं तृतीयपादस्स्याद्धनुर्वेदस्य भूपते ।

व्या.—मन्त्रमुक्तषड्भुजप्रतिपादनेन जयापुत्रपञ्चाशत्त्वं बोधयति - मन्त्र-
मुक्तश्चापीत्यादिना सार्धश्लोकेन ॥

मू.—मन्त्रमुक्तश्चाऽपि वक्ष्ये सावधानमनाशृणु ॥ ३९ ॥

विष्णुचक्रं वज्रमस्त्रं ब्रह्मास्त्रं कालपाशकम् ।

नारायणं पाशुपतं नाशान्यमितरास्त्रकैः ॥ ४० ॥

स्वान्यसंहारकाभावान्मन्त्रमुक्तान्यमूनि षट् ।

अयश्चतुर्थपादस्स्याद्धनुर्वेदस्य सम्मतः ॥ ४१ ॥

व्या.—विश्वामित्रवसिष्ठयोर्युद्धे ब्रह्मास्त्रेणैव तच्छान्तम् । ब्राह्मं
ब्राह्मेण तेजसेत्यादिना ब्रह्मास्त्रादीनामुपसंहारदर्शनात् कथं मन्त्रमुक्तत्वमित्या-
शङ्कां मन्त्रमुक्तपदस्य विशेषार्थपर्यवसायित्वं ज्ञेयमेव परिहरति—
स्वान्यसंहारकाभावादित्यादिना—तथा च स्वव्यतिरिक्तोपसंहारकमन्त्र-
रहितमेव मन्त्रमुक्तमित्युच्यते । इति सर्वश्चतुरस्त्रम् । अयं मन्त्रमुक्तविचारः ।
सम्मतः नीतिज्ञानुमत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

शस्त्राणि द्वात्रिंशदेवेति बोधयितुमितिहासमाह—शृण्वित्यादिना—

मू—शृणु चाप्यपरं भूयो विशेषं वच्मि तेऽनघ ।

पुरा देवासुरे युद्धे निर्जिता दानवैस्सुराः ॥ ४२ ॥

व्या.—अपरं विशेषं जयासृष्टचनन्तरजातप्रभेदम् ॥ ४२ ॥

मू.—धनुर्वेदाविशेषज्ञाः पलायनपरायणाः ।

दधीचिऋषिमालौक्य तस्मै दत्त्वायुधानि ते ॥ ४३ ॥

व्या.—धनुर्वेदाविशेषज्ञाः धनुर्वेदविशेषज्ञानभिज्ञाः । अत एव
पलायनपरायणास्तन्तो दधीचिं तन्नामकं महर्षिमालौक्य पलायनमार्गं
इति शेषः । दत्त्वा दैत्येभ्यो रक्षणार्थं न्यासविधिना तत्सात्कृत्वा
॥ ४३ ॥

मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं वस्तुकामा द्रुतं ययुः ।

ते तत्रोषुर्बहूनब्दानिन्द्रमुख्या भयात्सुराः ॥ ४४ ॥

व्या.—पर्वतश्रेष्ठमुद्दिश्येति शेषः । ऊषुः स्थिताः ॥ ४४ ॥

दधीचिरपि तानत्वा दैतेयेभ्यो हरक्षत ।

शल्यभूतानि तस्यर्षेरायुधानि तपोबलात् ॥ ४५ ॥

व्या.—अत्वा भक्षयित्वा (?) । तपोबलाच्छल्यभूतानि शरीरास्थ्य-
न्तर्गतानि ॥ ४५ ॥

मू.—अथ मां शरणं प्राप्ता देवास्सेन्द्रपुरोगमाः ।

पराजिता विलीनाश्च मन्दरे भयविह्वलाः ॥ ४६ ॥

व्या.—अथ बहुकालमन्दरप्रवासानन्तरम् । मां ब्रह्माणम् ॥ ४६ ॥

मू.—अथाददां धनुर्वेदं देवेभ्यस्तरहस्यकम् ।

चतुष्पादयुतं साङ्गं तेषामनुजिघृक्षया ॥ ४७ ॥

व्या.—अथ मामुद्दिश्य शरणप्राप्त्यनन्तरं । अददां दत्तवानस्मि
॥ ४७ ॥

मू.—अथ लब्धवरा मत्तो योद्धुं दैतेयसत्तमान् ।

दधीचिं प्रस्थिता दृष्ट्वा तान्ययाचन्त सङ्गताः ॥ ४८ ॥

व्या.—लब्धवराः प्राप्तधनुर्विद्याः । प्रस्थिताः । अभिषेकन-
कौतुकाः । दधीचिं दृष्ट्वा, तदाश्रम इति शेषः । तानि पूर्वदत्तायुधानि ।
अयाचन्त । युद्धे जयसाधनार्थं देहीत्यब्रुवन् इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

मू.—आयुधापेक्षिणां श्रुत्वा वचनं ऋषिसत्तमः ।

शल्यभूतानि सन्निव्य कृपार्द्रस्तानथाब्रावीत् ॥ ४९ ॥

व्या.—शल्यभूतानि तदवलेपदर्शनजनितस्वकृतास्येन महिम्ना च
शल्यभूतानि ॥ ४९ ॥

साधनान्यस्थिभूतानि मम देहे दिवौकसः ।

गोजिह्वया लेहयित्वा विशासित्वायुधानि वः ॥ ५० ॥

व्या.—साधनानि युद्धोपकरणानि । लेहयित्वा लेहनव्याजेनमद्देहं
क्षकलीकृत्य विशासित्वा । कर्तनपूर्वकं लेहयित्वा ॥ ५० ॥

मू.—मदंशात्तन्युपादाय जयध्वं युधि शात्रवान् ।

मम चैवं वधो दृष्टो नात्र कार्या विचारणा ॥ ५१ ॥

व्या.—न चैवं दुर्मरणं तव स्यादित्याशङ्क्याह—ममेति । दृष्टो ब्रह्मणा सङ्कल्पित इत्यर्थः ॥ इदं तपसा दृष्टमिति ॥ ५१ ॥

देवकार्यार्थं देहविनियोगे मम नरकं न घटत इत्याह—
देवेति ॥

मू.—देवोपयोगिनं देहमिमं कृत्वा दिवं व्रजे ।

यूयं स्वकार्यं संसाध्य मम लोहान्प्रयच्छत ॥ ५२ ॥

ते तस्य वचनं श्रुत्वा तथा चक्रुर्दिवौकसः ।

आत्मकार्यगरीयस्त्वात्तत्कार्यं प्रतिपेदिरे ॥ ५३ ॥

व्या.—आत्मकार्यगरीयस्त्वादवश्यं गरीयस्त्वेनात्मकार्यस्य श्रेष्ठत्वात् ।
प्रतिपेदिरेऽङ्गीकृतवन्तः ॥ ५३ ॥

तर्हि ब्रह्महत्याश्रयीभूतं किमित्याशङ्क्याह गोमुखमिति ।

मू.—गोमुखं ब्रह्महत्यापि विवेश नृपसत्तम ।

देवसन्तोषणाल्लोकान् शाश्वतान् स ऋषिर्ययौ ॥ ५४ ॥

तदाप्रभृति लोका वै न पश्यन्तीह गोमुखम् ।

प्रातः पुरुषशार्दूल तद्दोषगतमानसाः ॥ ५५ ॥

व्या.—प्रातः पुण्यवस्तुदर्शनं । प्रातः । कालविहितम् । मध्याह्नादौ
कदाचित्पापिदर्शनेऽपि तावद्दोषो नास्तीति प्रातःपदेन सूचितम् ।
कृतः, तद्दोषात्मानसाः स्मृततद्दोषा इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

मू.—एकत्रिंशच्च कङ्कालास्ता चैका च कशेरुका ।

द्वात्रिंशन्निर्गता देहात्तस्यर्षेस्सुमहात्मनः ॥ ५६ ॥

व्या.—कङ्कालश्शरीरास्थि । कशेरुका पृष्ठास्थि । “स्याच्छरी-
रास्थि कङ्कालः पृष्ठास्थि च कशेरुका” इत्युभयत्रावरः ॥ ५६ ॥

मू.—यद्यदङ्गाश्रितश्चास्थि यद्यद्रूपमगान्मुनेः ।

तत्तदस्थयुद्धतं शास्त्रं तत्तदाकारकं ह्यभूत् ॥ ५७ ॥

व्या.—केषांश्चिदायुधानां ह्रस्वत्वम् । केषांश्चिदुच्चत्वं विलक्षण
वर्णत्वैकजातास्थीनां कथमित्याशङ्क्योच्चावचत्वप्राप्तिकं कारणमाह यदिति
॥ ५७ ॥

मू.—तीक्ष्णस्वभावाद्गर्वाच्च दधीचिमुपताप्य तु ।
तद्रक्षितान्यायुधानि तेन शल्यीकृतानि वै ॥ ५८ ॥

व्या.—तीक्ष्णस्वभावात्स्वभावतैक्षण्यात् गर्वात् अस्थिनिगरण-
कर्तुरन्तर्धानतीक्ष्णस्वभावादन्तर्दाहः कर्तव्य इत्यहङ्कारात् तेन तपश्शक्ति-
मता शल्यीकृतान्यस्त्राकारकाणि कृतानि । वै निश्चये ॥ ५८ ॥

मू.—शस्त्राणि लोके द्वात्रिंशत्प्रचरिष्यन्ति पार्थिव ।
कशेरुकोद्गतं वज्रमिन्द्रहस्तगतं विना ॥ ५९ ॥

व्या.—लोके मूलोके । वज्रायुधधारणे नराणामसामर्थ्यात्तद्विनेति
॥ ५९ ॥

मू.—धनुर्वेदस्य माहात्म्याग्निर्जिता दानवास्सुरैः ।
मूलोके त्वावधीकृत्य धनुरादि चरिष्यति ॥ ६० ॥

व्या.—धनुर्वेदस्य धनुर्विद्याग्रहणस्य । त्वा त्वाम् । अवधीकृत्य
प्रवर्तकगुरुमाश्रित्य धनुरादि चरिष्यतीत्यन्वयः ॥

मू.—धनुर्वेदाविदं त्वां तु समाश्रित्य नृपोत्तमाः ।
नीतिमन्तो भविष्यन्ति मत्प्रसादान्न संशयः ॥ ६१ ॥

व्या.—नीतिमन्तो राजशास्त्राभिज्ञाः । न त्वेदताशा दृष्टा मया ।
कुत इत्याशङ्क्याह—मत्प्रसादादिति ॥

मू.—इत्येतत्कथितं वत्स माहात्म्यं वेदसम्मितम् ।
शस्त्रोत्पात्तिश्च कथिता किं भूयश्श्रोतुमिच्छाति ॥ ६२ ॥

व्या.—वेदसम्मितं धनुर्वेदप्रातिपाद्यम् । उत्तरकथाप्रश्नं बोधयति
किं भूय इति ॥ ६२ ॥

मू.—धनुर्वेदस्योपदेशमिमं योऽधिगमिष्यति ।
त्वत्कृते मत्कृते सोऽथ सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

व्या.—अधिगमिष्यति ज्ञास्यति । सर्वान् कामानवाप्नुयादिति
शास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनकथनम् ॥

मू—पारीक्षित महाबुद्धिः पृथुश्रुत्वा विधेर्बचः ।

हृदयस्थं ततो भावं द्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ६४ ॥

॥ इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां

धनुर्वेदविवेककथनं नाम

द्वितीयस्सर्गः ॥

व्या.—पारीक्षित जनमेजय । महाबुद्धिरिति पृथुविशेषणम् ।
भावमभिप्रायम् ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृतायां नीतिप्रकाशिकातत्त्वविद्वतौ

द्वितीयस्सर्गः ॥

अथ तृतीयस्सर्गः

(खड्गोत्पात्तिकथनम्)

मू.—लोकनाथ नमस्तेऽस्तु सर्वाश्चर्याश्चय प्रभो ! ।

उत्पादितो मया खड्गः पूर्वमित्युदितं त्वया ॥ १ ॥

व्या.—अथ पृथुः खड्गोत्पात्तिं प्रष्टुं ब्रह्माणं गुरुं नमस्करोति-
लोकनाथेति । सर्वेषाञ्चतुर्दशभुवनान्तर्गतानां । आश्चर्याणां बुद्धीन्द्र-
यविकासकानां । आश्चय आवासभूतः ॥ १ ॥

मू.—खड्गः कदा हि जनितस्त्वया केनेह हेतुना ।

कस्त्वत्सकाशात्प्रथममग्रहीदसिमुत्तमम् ॥ २ ॥

व्या.—प्रश्नप्रकारः । खड्ग इत्यादिना ॥ २ ॥

मू.—परम्परा तु का तस्य भूलोकप्रापणी विभो ।

पूर्वाचार्यश्च खड्गस्य मम ब्रूहि पितामह ॥ ३ ॥

व्या.—परम्परा, शिष्यप्रशिष्यसन्ततिः । तस्य खड्गस्य भूलोकप्रापणी
लोके प्रचारयित्री । पूर्वाचार्यं प्रथमप्रतिगृहीतारम् ॥ ३ ॥

मू.—स तद्वचस्तमाकर्ण्य प्रोवाचेदं पितामहः ।

यत्र येन निमित्तेन यथासौ जनितः पुरा ॥ ४ ॥

व्या.—पितामाहः ब्रह्मा । येन निमित्तेन येन कारणेन । यथा येन
प्रकारेण । असौ खड्गः ॥ ४ ॥

मू.—वेनपुत्रं प्रवक्ष्यामि खड्गसम्भवमुत्तमम् ।

सावधानमनाश्चुत्वा सर्वत्र जयमाप्स्येति ॥ ५ ॥

व्या.—वेनस्य तन्नामकराज्ञः पुत्रः ॥ ५ ॥

मू.—विशीर्णे कार्मुके राजन्प्रक्षीणेषु च बाजिषु ।

खड्गेन शक्यते युद्धे साध्वात्मा परिरक्षितुम् ॥ ६ ॥

व्या.—विशीर्णे खण्डिते । प्रक्षीणे । मृतेषु । साधु सम्यक् ॥

मू.—शरासनधरांश्चैव गदाशक्तिधरांस्तथा ।

एकः खड्गधरो वीरस्समर्थः प्रतिबाधितुम् ॥ ७ ॥

व्या.—शराः बाणाः । आसनं तस्याधारः तान् । एवकारश्चाप्यर्थकः ।
सर्वायुधधरांश्चापीत्यर्थः । प्रतिबाधितुं वैपरीत्येन हन्तुम् ॥ ७ ॥

मू.—आयुधेभ्यो वरः खड्गः तस्माल्लोकेषु विश्रुतः ।

मया सृष्टः पुरा राजन् कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ॥ ८ ॥

व्या.—यस्मात्सर्वेभ्य आयुधेभ्यश्चोत्कृष्टतामर्थवान् । तत्र हेतुर्मया
सृष्टत्वम् कारणान्तरे निमित्तान्तरे ।

व्या.—तत्कारणमाह — हिरण्यकशिपुरिति

मू.—हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षो विरोचनः ।

शम्बरो विप्रचित्तिश्च प्रह्लादो नमुचिर्बलिः ॥ ९ ॥

एते चान्ये च बहवस्तगणा दैत्यदानवाः ।

धर्मसेतुमतिक्रम्य देवैर्योद्धुमुपाक्रमन् ॥ १० ॥

व्या.—दैत्या दिनिकुमाराः । दानवा दनुनाभ्यास्सुताः । धर्मसेतुं
धर्मसीमानम् । अतिक्रम्योलङ्घ्य । उपाक्रमन्नाभन् ॥ १० ॥

व्या.—खड्गसृष्टिप्रदेशमाह तदैत्यादिना ।

मू.—तदा हिमवतश्शृङ्गे नानाधातुविराजिते ।

शतयोजनविस्तारे पुष्पितद्रुमकानने ॥ ११ ॥

व्या.—तदा धर्महाससमये नानाधातुभिस्स्वर्णरूप्यादिभिः विराजिते ।
शतयोजनविस्तारे शतयोजनसङ्ख्याकपरिमण्डलवति । हिमवतश्शृङ्गे
प्रधानशिरवरे ॥ ११ ॥

मू.—यज्ञं ह्यकरवन्तत्र सर्वलोकार्थसिद्धये ।

ततो वर्षसहस्रान्ते त्वद्भुतं समजायत ॥ १२ ॥

व्या.—अकरवं कृतवानस्मि । स्वस्य यज्ञकरणे प्रयोजनमाह—सर्वेति
सर्वलोकानां । समस्तजनानां । अर्थः परलोकसाधनरूपः तस्य
सिद्धिशिक्षा । तस्यैतत् । यज्ञोपक्रमणानन्तरं वर्षसहस्रान्ते यज्ञावसाने ।
अद्भुतमाश्चर्यम् ॥ १२ ॥

मू.—नभोऽग्निज्वालयोद्भास्यं द्योतयङ्गतीतलम् ।

विकीर्याग्निं तथा भूतमुत्थितञ्चामिकुण्डतः ॥ १३ ॥

व्या.—नभोऽन्तरिक्षम् । अग्रेराहवनीयाम्ने । ज्वालयोद्भास्य उत्थानसमये वेगादग्निज्वालायां चिरं प्रकाशयेत्यर्थः । जगतीतलं भूप्रदेशं । द्योतयत्स्वदेहकान्त्या प्रकाशयत् । अग्निं स्वोत्पात्तियोग्यम् । विकीर्य प्रसार्य । अमिकुण्डतो भूतमुत्थितमिति योजना ॥ १३ ॥

मू.—नीलोत्पलसवर्णन्तत्तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम् ।

सुप्रांशु दुर्धर्षतरं ज्वालमालासमाकुलम् ॥ १४ ॥

व्या.—भूतमेव वर्णयति नीलोत्पलेत्यादिना । सुप्रांश्वत्युन्नतम् । दुर्धर्षतरमितरैरत्यन्तमधर्षणीयम् । ज्वालानाम् देहभासां मालासमाकुलं व्याप्तम् ॥ १४ ॥

मू.—रक्ताक्षं क्रूरनिर्द्वादं सर्वप्राणिभयङ्करम् ।

स्वतेजसातिरिद्रेण द्रष्टुर्दृष्टिविलोपकम् ॥ १५ ॥

व्या.—क्रूरानिर्द्वादं भयङ्करक्रेङ्कारयुक्तं । द्रष्टृणा दृष्टेविलोपकं । अतिक्रूराकारत्वाद्द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

व्या.—तादृशभूतसमुत्पत्तिकाल उत्पातानाहः—तस्मिन्नित्यादिना ।

मू.—तस्मिन्नुत्पतमाने च प्रचचाल वसुन्धरा ।

महोर्मिकलिलावर्तश्चुक्षुभे स महोदधिः ॥ १६ ॥

व्या.—उत्पतमाने प्रोद्यमाने । महोर्मिभिः कलिला व्याकुलाः आवर्ता अभ्यस्तां भ्रमयः यस्य सः । तादृशस्सन् चुक्षुभे क्षुब्धोऽभूत् । १६ ॥

मू.—पेतुरुल्का दिवो घोराश्शाखाश्च मुमुचुर्दुमाः ।

तद्वृष्ट्वा सर्वभूतानि प्राव्यथन्त मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥

व्या.—दिव अन्तरिक्षात् । उल्का अङ्गारमात्रशेषकाष्ठाः । “उल्का स्यान्निर्गतज्वाले”त्यमरः । शाखा द्रुमशाखाः ॥

मू.—महर्षिसुगन्धर्वानब्रवं भयविह्वलान् ।

मयैवं चिन्तितं भूतमासिर्नामैष वीर्यवान् ॥ १८ ॥

व्या.—अब्रवं । तमिति । शेषः ।

मू.—रक्षणर्याय लोकस्य वधाय च सुरद्विषाम् ।

ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सन् ॥ १९ ॥

व्या.—निस्त्रिंश एव सन् खड्गाकार एव सन् । बभौ स पुरुषः ।
विधेयप्राधान्यास्पुङ्गिता ॥ १९ ॥

मू.—विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः ।

पञ्चाशदङ्गुल्युत्सेधश्चतुरङ्गुलिविस्तृतः ॥ २० ॥

व्या.—तीक्ष्णा धारा यस्य सः । काले प्रलयकाले अन्तक उद्यतः
संहारोद्युक्तः । पञ्चाशदङ्गुलीनामुत्सेध औन्नत्यं यस्य सः ॥ २० ॥

व्या.—तस्य प्रथमप्रगृहीतारमाह—तत इत्यादिना ।

मू.—ततस्त्वृषभकेतोस्स हस्ते दत्तो मया ह्यसिः ।

राक्षसान्तकरस्तीक्ष्णस्तदाधर्मनिवारकः ॥ २१ ॥

व्या.—तीक्ष्णो निशितः । अस्यते क्षिप्यते शत्रूपरीत्यासिः । असु क्षेपणे ।
अधर्मनिवारक इति छेदः ॥ २१ ॥

मू.—तमुद्धृत्य महादेवस्तर्वशत्रुमयङ्कुरम् ।

त्रिकूटश्चर्मचोद्यम्य सविद्युतमिवाम्बुदम् ॥ २२ ॥

व्या.—त्रिकूटन्निशिखरम् । त्रिकोणं वा । चर्मखेटकं
नैल्यान्मेषस्थानीयम् । विद्युत्स्थानीयः खड्गः ॥ २२ ॥

मू.—चचार विविधान्मार्गान्महाबलपराक्रमः ।

छिन्दन्भिन्दन्कृजन्कृन्तन्दारयन्पोथयन्नरीन् ॥ २३ ॥

व्या.—भिन्दन्द्वैर्धर्माभावं प्रापयन् । छिन्दन् छेदनं कुर्वन् ।
कृजन् व्यथयन् । कृन्तन्तावशेषं कर्तयन् । दारयन् पाठयन् । पोथयन्
संशरयन् ॥ २३ ॥

मू.—द्वात्रिंशत्करणानि स्युर्यानि खड्गप्रयोधने ।

चित्रशीघ्रपदं तानि दैत्यसङ्घे व्यदर्शयत् ॥ २४ ॥

व्या.—खड्गप्रयोधने खड्गयुद्धे । चित्राणि विन्यासचतुराणि,
शीघ्राणि त्वरितानि, पदानि पादविन्यासा यस्मिन् कर्मणि तत्
तथा तानि । वक्ष्यमाणत्वेन प्रसिद्धानि द्वात्रिंशत्करणानि वारिणितानि दैत्यसङ्घे-
ऽदर्शयदिति योजना ॥ २४ ॥

व्या.—द्वात्रिंशत्करणानि विशदयति । भ्रान्तमित्यादिना—

मू.—भ्रान्तशुभ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं विप्लुतं सृतम् ।

संयान्तं समुदीर्णञ्च निग्रहप्रग्रहौ तथा ॥ २५ ॥

व्या.—भ्रान्तं भ्रमणम् । उभ्रान्तमूर्ध्वभ्रमणम् । आविद्धं भुग्नम् ।
“आविद्धकुटिलम्भुग्न”मित्यमरः । आप्लुतं हरिणवत्प्लुतम् । विप्लुतं
विशेषप्लवनम् । सृतमनुसरणम् । संयातं सम्यग्यानम् । समुदीर्णं
सम्यक्तरणम् । निग्रहोऽधिक्षेपः । प्रग्रहो दृढग्रहणम् ॥ २५ ॥

मू.—पादावकर्षसन्धाने शिरोभुजपरिभ्रमौ ।

पाशपादविवन्धाश्च भूम्युद्गमणके तथा ॥ २६ ॥

व्या.—पादावकर्षः पादप्रान्तेन खड्गनमनम् । सन्धानं शत्रूपारे
विन्यासः । शिरोभ्रमणं भुजपरिभ्रमणम् । पाशः खड्गयोर्ग्रसनं
प्रसिद्धम् । पादः त्सरुमिश्रणं । खड्गयोर्मिश्रणम् । ‘पाशः पादो
मुष्टिर्विमिश्रणम्’ इति मेदिनी । विवन्धः खड्गनिरोधनम् । भूमिरधोविन्यासः ।
उद्गमणकमुच्चैरुद्धृतिः ॥ २६ ॥

मू.—गतप्रत्यागताक्षेपाः पातनोत्थानके प्लुतम् ।

लाघवं सौष्टवं शोभा स्थिरत्वं दृढमुष्टिता ॥ २७ ॥

व्या.—गतं पश्चाद्गमनम् । प्रत्यागतं शत्रूद्देशेनाभिमुखगमनम् ।
आक्षेपो रिपुमुष्टिस्त्वालनम् । पातनं रिपुकराद्भूमौ खड्गन्यासनम् । उत्थानकं
स्वखड्गोद्धृतिः । प्लुतं स्वस्थानप्राप्तिः । लाघवं शीघ्रप्रयोगः । सौष्टवं
खड्गधारणनैपुण्यम् । शोभा एकेनैव खड्गेन समन्ताच्चालितेन सर्वदिगवच्छे-
देन झलझलयमानता । स्थिरत्वं दृढावस्थितिः । दृढमुष्टिता त्सरो-
र्दृढग्रहणम् ॥ २७ ॥

मू.—तिर्यगूर्ध्वप्रचरणे द्वात्रिंशत्करणान्यहो ।

विजित्य दानवान् संकुचे हृष्टो रुद्रो बभूव ह । २८ ॥

व्या.—तिर्यक्प्रचरणं तिर्यग्गतिः । ऊर्ध्वप्रचरणमुन्नतदेशावस्थितिः ।
इति द्वात्रिंशत्खड्गवर्णिगतानीत्यर्थः । संकुचे युद्धे । हृष्टरूपस्तन्तुष्टाकारः
॥ २८ ॥

व्या.—अथ खड्गविद्यायाश्शिष्यप्रशिष्यान्कथयितुं तदादौ विष्णोः
खड्गप्राप्तिं कथयति—तत इति

मू.—ततस्तु भगवान् रुद्रो विष्णुं दृष्ट्वा समीपगं ।

सत्कृत्य धर्मगोप्तामस्मि तस्मै ददौ मुदा ॥ २९ ॥

व्या.—समीपगं खड्गग्रहणार्थमन्तेवासिनम् सत्कृत्य महागुणवत्त्वादि
कथनेन संपूज्य । धर्मगोप्तामित्यपि विशेषविशेषणम् । तस्मै विष्णवे ।
मुदा प्रापणजन्यसन्तोषेण ॥ २९ ॥

मू.—विष्णुर्भरीचये प्रादान्मरीचिर्भगवानपि ।

महर्षिभ्यो ददौ खड्गमृषयो वासवाय च ॥ ३० ॥

व्या.—भगोऽस्यास्तीति भगवान् । तथा 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य
वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा'
इत्युक्तेः ॥ ३० ॥

मू.—महेन्द्रो लोकपालेभ्यो लोकपाला ददुश्च तं ।

मनवे सूर्यपुत्राय ततस्ते तमथाब्रुवन् ॥ ३१ ॥

व्या.—महेन्द्रो वृत्रहन्ता । 'इन्द्रो वृत्रमवधीत् तन्महेन्द्रस्य महेन्द्र-
त्वम्' इति श्रुतेः । ते लोकपालाः तं मनुम् ॥ ३१ ॥

मू.—धर्मसेतुमतिक्रान्ताल्लोकधर्मार्थकारणात् ।

असिना धर्मगर्भेण शिक्षयस्व प्रजापते ॥ ३२ ॥

व्या.—लोके जगति । धर्मार्थकारणाद्धर्मार्थादीनां संरक्षणनिमित्तं ।
धर्मगर्भेण धर्मसंरक्षणार्थमुत्पन्नत्वात् धर्मगर्भत्वव्यपदेशः । शिक्षयस्वाका-
र्याग्निवर्तय । हे प्रजापते मनो ॥ ३२ ॥

मू.—स तथेति प्रतिश्रुत्य गृहीत्वा खड्गमुत्तमम् ।

लोके प्रवर्तयामास राजधारामुत्वेन वै ॥ ३३ ॥

व्या.—प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय । राजधारामुत्वेन राजपरम्परद्वारा
॥ ३३ ॥

मू.—त्वमप्येतमसि मत्तो गृहाण नृपसत्तम ।

पालयस्व च धर्मेण प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥ ३४ ॥

व्या.—हे नृपसत्तम । पुरोग्रहणमन्त्रोपदेशपूर्वकं प्रयच्छ ॥ ३४ ॥

मू.—कृतिकास्तस्य नक्षत्रमसोराक्षिश्च देवता ।

रोहिणी गोत्रमप्यस्य रुद्रस्तस्याधिदैवतम् ॥ ३५ ॥

व्या.—नामाष्टकरूपमन्त्रमुपदेष्टुं नक्षत्रगोत्रदेवताधिदैवतानि कथयति
तथा चोक्तं मन्त्रसारे 'नाममन्त्रेषु नक्षत्रं देवतां पुरः ।
गोत्राधिदैवते चैव कथयन्मन्त्रमुच्चरेत्' इति ॥

व्या.—मनुमाह—असेरित्यादिना

मू.—असेरष्टौ हि नामानि रहस्यानि निबोध मे ।

असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधर्मा दुरासदः ॥ ३६ ॥

श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्ममालस्तथैव च ।

अग्नयः प्रहरणानाञ्च रुद्रेणैव समीरितः ॥ ३७ ॥ ।

व्या.—प्रहरणानामायुधानां मध्ये । अग्नयः प्रथमं ब्रह्मणा सृष्टः ।
एतेन द्वात्रिंशदायुधेष्वगणनाप्रयुक्ता न्यूनता परास्ता । रुद्रेण नीलकण्ठेना-
प्येवं श्रेष्ठ इति समीरितः ॥ अथवा रोदयति प्रजा अन्तकाले दाहेनेति
व्युत्पत्त्या रुद्रेऽग्निः । तेनायुधसृष्टेः प्रागेव मयि जात इति ।
अग्नयश्चैव समीरितः ॥ ३७ ॥

मू.—असेश्च पूजा कर्तव्या सदा युद्धविशारदैः ।

जयं कीर्तिं लभन्ते ते येऽसि सम्पूजयन्ति वै ॥ ३८ ॥

व्या.—एते पूजकाः ॥ ३८ ॥

मू.—कथेयं कथिता तुभ्यं खड्गमाहात्म्यसंयुता ।

न कस्यचिन्मया प्रोक्ता किं मयश्चोतुमिच्छसि ॥ ३९ ॥ ।

व्या.—कस्यचित् त्वदतिरिक्तस्य ॥ ३९ ॥

मू.—जिगीषवोऽरीन् राजानस्त्वभिषेणनकौतुकाः ।

ये पठेयुरिमञ्जुखं जयं युद्धे लभन्ति ते ॥ ४० ॥

। इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां खड्गोत्पत्तिकथनं नाम

तृतीयस्सर्गः ।

व्या.—अरीनुद्दिश्याभिषेणने सेनया सह गमने । कौतुका
उत्सुकाः । “यस्तेनयाऽभिगमनमरौ तदभिषेणन” मित्यमरः । जयं
अयसाधनम् । इमं सर्गम् । ते राजनः । पठेयुर्यदीति शेषः ।
तदा जयं युद्धे लभन्त इत्यर्थः । ४० ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृतायां

नीतिप्रकाशिकातत्त्वविवृतौ

तृतीयस्सर्गः ॥

॥ अथ चतुर्थस्सर्गः ॥

(मुक्तायुषानिरूपणम्)

मू.—स्वयम्भवचनं श्रुत्वा पृथुः परमहर्षितः ।

प्रश्रयावनतो भूत्वा भूयः पप्रच्छ चाब्जजम् ॥ १ ॥

व्या.—स्वयम्भवतीति स्वयम्भूः । तस्य प्रश्रयो विनयः । अवनतो नम्रः । अब्जजं कमलजातम् ॥ १ ॥

मू.—द्वात्रिंशदायुधानीति मुक्तामुक्तोदितानि मे ।

तेषां स्वरूपं वर्णञ्च प्रयोगान्वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

व्या.—मुक्तञ्चामुक्तञ्च मुक्तामुक्ते । द्वे धनुर्वेदपरे । ताभ्यां प्रति-
पादितानि द्वात्रिंशदायुधानीति । मे ममम् । स्वरूपमेव संस्थानम् ।
वर्णं नीलपतादि प्रयोगान् लक्ष्योपरि प्रयोजनानि । तेषामायुधानां ।
चात् तद्देवतानामपीति द्योत्यते । वक्तुमर्हसीति प्रश्नः ॥ २ ॥

मू.—इति पृष्ठस्तु पृथुना भगवान् भक्तवत्सलः ।

तत्सर्वं कथयामास तस्य विस्तारयन् यशः ॥ ३ ॥

व्या.—तत्सर्वं प्रश्रगतप्रमेयजातम् । यशः यतस्सम्यग्धनुर्वेद-
प्रचारं कृतवानिति यशः । विस्तारयन् प्रसारयन् । कथयामासे-
त्यन्वयः ॥ ३ ॥

व्या.—आयुधानाञ्चैकसंस्थानरूपतया न पृथक्त्वेनोच्यत इत्याह—
यस्येति

मू.—यस्य देवस्य यद्वृषं यो वर्णो यश्च यादृशः ।

आयुषस्याथ तन्नाम्नस्तानवेहि महामते ॥ ४ ॥

व्या.—तान् देहीन्नत्यस्थौर्यवर्णप्रयोगान् ॥ ४ ॥

मू.—पूर्वं वक्ष्यामि मुक्तानां संस्थानानि निबोध मे ।

विदित्वा ऋारयन्नेवमायुधानां प्ररूपणम् ॥ ५ ॥

व्या.—प्ररूपणं निर्माणम् ॥

मू.—धनुस्स्वरूपमाख्यास्ये प्रथमं नृपसत्तम ।

तत्प्रमाणञ्च संस्थानं तस्याभ्यासक्रमं तथा ॥ ६ ॥

व्या.—धनुषस्तदाख्यदेवस्य स्वरूपं देहः । तत्प्रमाणं तदौन्नत्यपरि-
ध्यादि । संस्थानमङ्गसम्बन्धादि । ध्यानत्रयमनुसन्धानप्रकारः ।
तं चाख्यास्ये वक्ष्यामीत्यर्थः ॥

मू.—तत्रावान्तरभेदांश्च शराभ्यासक्रमं तथा ।

लस्तकग्रहणञ्चापि लक्ष्यभेदं चतुर्विधम् ॥ ७ ॥

व्या.—तत्र धनुषोऽवान्तरभेदान् वैतस्तिकादिबाणक्षेपकचापादि-
रूपान् शराभ्यासक्रमं बाणप्रयोगविधिम् । लस्तकस्य धनुर्मध्यस्य ग्रहणं
परिग्रहः तं । लस्तकस्तु धनुर्मध्यमित्यमरः । चतुर्विधलक्ष्यभेदो
व्याख्यातः ॥ ७ ॥

व्या.—तदाकारमाह—पृथुग्रीवमिति ।

मू.—पृथुग्रीवं सूक्ष्मशिरस्तनुमध्यं सुपृष्ठवत् ।

चतुष्किष्कुप्रांशुदेहं त्रिणतं दीर्घजिह्वकम् ॥ ८ ॥

व्या.—पृथुः ग्रीवा ऋन्धरम् यस्य तत् । सूक्ष्मं शिरोऽग्रभागो
यस्य तत् । तनु कृशं मुष्टिसम्मितमिति यावत् । मध्यः यस्य तत् ।
सुपृष्ठवत् त्र्यङ्गुलिविस्तृतपश्चाद्भागवत् । चतुष्किष्कुप्रांशुदेहं ।
हस्तचतुष्टयोत्सेधदेहवत् । त्रिणतं मध्ये ग्रीवाभागयोश्च नम्रम् । दीर्घा
जिह्वा यस्य तत् ॥ ८ ॥

मू.—दंष्ट्राकरालवदनं रक्ताभं घर्धरस्त्रनम् ।

आन्त्रमालापरिक्षिप्तं लेलिहानं च सुकणी ॥ ९ ॥

व्या.—दंष्ट्राभिः करालं भयङ्करं वदनं यस्य । आन्त्रमालाभिः
परिदृतः । क्षिप्तं बद्धम् । सूक्वणी ओष्ठप्रान्तभागौ ॥ ९ ॥

मू.—जयायाश्च कृशाश्चाद्यजातं वै लोकरक्षणे ।

तद्ध्यात्वा मनसा सम्यगुरुं नत्वा विधानतः ॥ १० ॥

व्या.—लोकरक्षणे प्रजापरिपालनविषये । तत् धनुषः आदिदेव ।
गुरुं धनुर्वेदाचार्यम् । विधानतः स्मृत्युक्तप्रकारेण ॥ १० ॥

मू.—धनुर्वेदविधानेन नाम्य वामकरेण तत् ।

दक्षिणेन ज्यया योज्य पृष्ठे मध्ये प्रगृह्य तत् ॥ ११ ॥

व्या.—धनुर्वेदविधानेन धनुर्विद्योक्तविधिना ॥

तद्विधिस्तु—

“नामनं वामकरतो ज्यायोगो दक्षिणेन तु ।

कर्षणं कर्णपर्यन्तं मोचनञ्चेति तद्विधिः” इति ॥

दक्षिणेन करेणेत्यनुकर्षः । ज्यया शिञ्जिन्या । मध्ये पृष्ठभागे । तत् धनुः ॥ ११ ॥

मू.—वामाङ्गुष्ठं तदुदरे पृष्ठे तु चतुरङ्गुली ।

पुङ्खमध्ये ज्यया योज्य स्वाङ्गुलीविवरेण तु ॥ १२ ॥

व्या.—तदुदरे लस्तकाधोभागे । पृष्ठे ऊर्ध्वभागे । चतुरङ्गुलीः वामकराङ्गुलिचतुष्टयं योजयेदिति शेषः । पुङ्खं द्विदलीकृतं बाणमूलम् । मध्ये मध्यदेशावच्छेदेन । ज्यया गुणेन । स्वाङ्गुलिविवरेणाङ्गुष्ठ-सहकृतस्वदक्षिणहस्तशारवारन्ध्रेण । योजयेत्यन्वयः ॥ १२ ॥

मू.—आकर्णं तु समाकृष्य दृष्टिं लक्ष्ये निवेश्य च ।

लक्ष्यादन्यमपश्यंस्तु कृतपुङ्खः प्रयोगवित् ॥ १३ ॥

व्या.—लक्ष्ये शरव्ये । निवेश्य स्थापयित्वा । अन्यलक्ष्यप्रान्त-विद्यमानवम्ब्वपि । अपश्यन् । कृतपुङ्खः सम्यक्कृतबाणमूलः । सुप्रयोगं सम्यग्बाणमोक्षं वेत्तीति तादृशो मूल्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥

मू.—यदा मुञ्चेच्छरं विध्ये कृतहस्तस्तदोच्यते ।

एवं बाणाः प्रथोक्तव्या ह्यात्मा रक्ष्यः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥

व्या.—विध्ये लक्ष्ये । “विध्यं शरव्यं लक्ष्यञ्चे” त्यमरः । कृतहस्तः कृतः शिक्षितो हस्तो यस्य सः । न केवलं लक्ष्यपातनं युद्धादौ । किन्त्वात्मसंरक्षणमप्यावश्यकमित्याह आत्मेति । हिरप्यर्थकः अन्ययानामनेकार्थत्वात् ॥ १४ ॥

व्या.—प्रसङ्गाल्लक्ष्यविभागं तदुदाहरणान्यप्याह—अविचाह्येत्यादिभि-
न्निभिः

मू.—अविचार्यं च सूक्ष्मं च सुकुमारमथो गुरु ।

चातुर्विध्यञ्च लक्ष्यस्य धनुर्वेदविदो विदुः ॥ १५ ॥

मूभृद्भेदश्चाविचार्यं सूक्ष्मं गुञ्जादिभेदनम् ।

कुक्कुटाण्डोदकुम्भानां भेदनं सुकुमारकम् ॥ १६ ॥

व्या.—मूभृद्भेदः पर्वतभेदनम् । गुञ्जादीत्यादिपदात् तद्वन्धककेशीद-
वण्डनमपि द्योत्यते ॥ १६ ॥

मू.—रक्षोगजादिदेहानां पातनं गुरु चोच्यते ।

एवञ्च लक्ष्यविवृतिर्विज्ञेया नीतिमत्तरैः ॥ १७ ॥

व्या.—रक्षासि कुम्भकर्णादीनि । निपातनं कर्तनम् ॥ १७ ॥

व्या.—बाणमोक्षे चतुर्दशवल्लितान्याह—लक्ष्यस्येत्यादिना

मू.—लक्ष्यस्य प्रतिसन्धानमाकर्षणविकर्षणे ।

पर्याकर्षानुकर्षौ च मण्डलीकरणं तथा ॥ १८ ॥

व्या —प्रतिसन्धानमनुसन्धानम् । आकर्षणं सिञ्जिनीमानस्य ।
विकर्षणम् धनुषोऽपि विनामकम् । पर्याकर्षस्समन्ताद्धूननम् । अनु-
कर्षशत्रुमनुमृत्य कर्षणम् । मण्डलीकरणं कुण्डलाकारेण कर्षणम्
॥ १८ ॥

मू.—पूरणं स्फारणञ्चैव धूननं आम्रणं तथा ।

आसन्नदूरपातौ च पृष्ठमध्यमपातने ॥ १९ ॥

एतानि वल्लितान्याहुश्चतुर्दश धनुर्विदः ।

व्या.—पूरणं शब्देन सर्वासां दिशां प्रतिध्वनिमत्करणम् । स्फारणं
धनुर्विष्फारः । धूननं हस्तप्रसारणभेदः । आम्रणं शत्रुमोहनार्थं त्वहस्त
एव धनुषो विलक्षणसशरणम् । आसन्नपातः समीपशत्रुपातनादिकं ।
प्रतिद्धम् ॥ १९ ॥

मू.—धनुर्भेदान्प्रबक्ष्यामि तत्तत्कार्यानुसारतः ॥ २० ॥

शास्त्रिकं त्रिणतं प्रोक्तं वैणवं सर्वनामितम् ।

वैतस्तिकधनुश्स्त्रं वैणवं तद्धि हस्तकम् ॥ २१ ॥

उपलोत्क्षेपकं चापं वैणवं तद्विरज्जुकम् ।

त्रिहस्तोत्सेधसाहितं द्व्यङ्गुलीविस्तृतं तु तत् ॥ २२ ॥

बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पृष्ठबद्धेषुधिसदा ।

योग्यं कुर्यादन्यथा स्यादपराद्धपृषत्ककः ॥ २३ ॥

व्या.—धनुर्भेदान् धनुष्णु भेदान् भिन्नभिन्नधनुंषीत्यर्थः । शृङ्गैर्निर्मितं शार्ङ्गिकम् ! तत् त्रिणतम् वैणवं वेणुराचितम् । तत्तु सर्वमिन्द्र धनुराकारेण नामितं कर्तव्यम् चतुर्हस्तप्रमाणकमेतदपि । “चतुर्हस्तप्रमाणं यत्तालमात्रं धनुर्हि त”दिति मेदिनीनिघण्टुपर्यालोचनया धनुर्विशेष-
णस्थले तालमात्रपदार्थो ज्ञेयः । दैवासुरादिभावेषु यथायोग्यमूढम् ।
वैतस्तिकानां द्वादशाङ्गुलप्रमाणबाणानां क्षेपकं यद्धनुः तच्छस्त्रमित्युच्यते ।
तत्तु वैणवम् हस्तकं हस्तप्रमाणोन्नतियुक्तम् ॥

ते च वैतस्तिका बाणा ये वै चासन्नयोधिनः ।

तद्धनुश्चास्त्रमित्यदुर्धार्पं तद्वबुद्धिमत्तरैः ॥ इति नीतिसारे ॥ २०-२१ ॥

व्या.—उपलोत्क्षेपकं पाषाणगुलिकाप्रेरकं द्विरज्जुकम् मध्यसम्बद्धगुण-
द्वयवत् । द्व्यङ्गुलीविस्तृतमङ्गुलिद्वयविस्तृतिकाण्डफलकवत् ॥ २२ ॥

व्या.—गुध्यति परिवेष्टयति प्रकोष्ठमिति गोधा । अङ्गुलीनां त्राणं रक्षणं
यस्मादङ्गुलित्राणम् । गोधापरनामकं यदङ्गुलित्राणमङ्गुल्याधारभूत-
हस्तकवचं तत् बद्धं येन सः । योग्यं शस्त्राभ्यासं । ‘शस्त्राभ्या-
सस्तु योग्यस्स्यात्’ इति मेदिनी । अपराद्धपृषत्ककः लक्ष्यात्स्वलित-
सायकः । “अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः” इत्यमरः ॥ २३ ॥

व्या.—पञ्च धनुर्धारिपादातिस्थितीर्विशदयति—प्रत्यालीढमित्यादिना

मू.—प्रत्यालीढकमालीढं तथा समपदं स्मृतम् ।

विशालं मण्डलश्चेति पञ्च धानुष्कवृत्तयः ॥ २४ ॥

व्या.—प्रत्यालीढं भूपर्यन्तनमनम् । आलीढं वामपादप्रसारणपूर्व-
कार्ष्णनमनम् । समपदं पादाभ्यां सम्यगवस्थितिः विशालं पादद्वयान्तः
प्रादेशमात्रावकाशतयावस्थितिः । पादौ संवेष्ट्यावास्थितिर्मण्डलमिति ।
पञ्च धानुष्कवृत्तयः । धनुर्धारिस्थितयः ॥ २४ ॥

मू.—गोघोपासङ्गकवचशिरस्त्राणपरीकराः ।

गलपट्टोत्तग्रहश्च रथिनस्ताधनानि वै ॥ २५ ॥

व्या.—शिरस्त्राणं शिरःकवचम् । परिकरः काटिवेष्टनम् ।

गलपट्टोत्तग्रहः कन्धरक्षापट्टिसङ्ग्रहः । आयुधपतनप्रतिबन्धकमणि
बन्धबद्धचर्मा । ताधनान्युपकरणानि ॥ २५ ॥

मू.—प्रदक्षिणश्च शैघ्रचञ्चाप्यप्रदक्षिणमेव च ।

गतं प्रत्यागतश्चैव मण्डलञ्चाप्यवस्थितिः ॥ २६ ॥

मिश्रणं स्फोटनं वीथी रथमार्गास्मृता दश ।

धनुर्विद्यां विदित्वैवं निर्दयस्तरणो भवत् ॥ २७ ॥

व्या.—प्रत्यागतं शत्रुसम्मुखगमनम् । मण्डलं भ्रमणम् ॥ २६ ॥

मिश्रणं शत्रुरथेन । स्फोटनम् शत्रुव्यूहनिर्भेदः । वीथी अवक्रगतिः । एते
इति शेषः ॥ २७ ॥

मू.—इषुर्नीलवृद्धदेहो द्विहस्तोत्सेधसंयुतः ।

परिध्या चाञ्जलिमितो नखमात्रगतिस्तु सः ॥ २८ ॥

व्या.—इषुर्नाम हस्तद्वयोनतहस्तपरिमितस्थूलयुक्तदारुलगुडः ।
नीलस्तैलघौतत्वाग्नीलवर्णः । बृहत् गुरुर्देहो यस्य सः । हस्तद्वयो
त्सेधेन हस्तद्वयौन्नत्येन संयुतो युक्तः । परिध्या परिमण्डलेन अञ्जलिमितः
संयुतकरद्वयमध्यमेयपरिधिः । नखमात्रगतिः चतुश्शतकिष्कुप्रमाणदूरवर्ति-
शत्रुपातनयोग्यगतिमान् ॥ २८ ॥

मू.—भ्रामणं क्षेपणञ्चेति द्वे गती स्थूलसङ्गते ।

इमे गती भगो ज्ञात्वा युद्धारिन्विजयेद्युधि ॥ २९ ॥

व्या.—स्थूलसङ्गते इषुगते । इषुस्थूलसमाविति मेदिनी ॥ २९ ॥

मू.—मिण्डिवालस्तु वक्राङ्गो नम्रशीर्षो बृहच्छिराः ।

हस्तमात्रोत्सेधयुक्तः करसमितमण्डलः ॥ ३० ॥

व्या.—मिण्डिमस्त्रधारणं वलयति श्रुत्यतीति व्युत्पत्त्या मिण्डिवालो
नाम हस्तमात्रोन्नतनाग्रभागबृहद्धान्धियुक्तधक्काष्ठम् । एकहस्तधारण-
योग्यमण्डलः ॥ ३० ॥

मू.—त्रिभ्रामणं विसर्गश्च वामपादपुरस्तरम् ।

पादघाताद्रिपुहणो धार्यः पादातमण्डलैः ॥ ३१ ॥

व्या.—वामपादपुरस्तरं यथा तथा विसर्गरूपबल्लितवान् ।
तत्कर्म पादघातनम् । पादातमण्डलैः पतिसमूहैः ॥ ३१ ॥

मू.—शक्तिर्हस्तद्वयोत्सेधो तिर्यग्गतिरनाकुला ।

तीक्ष्णजिह्वोऽग्रनखरा घण्टानादभयङ्करी ॥ ३२ ॥

व्या.—शक्तिर्नाम हस्तद्वयप्रमाणदृढकाष्ठप्रत्युत्पाशमसारफलिकाप्रेवर्ति
सिंहमुखयुक्ता घण्टमालावृत्तस्तरुमुक्तयुधविशेषः । तिर्यग्गतिस्तं-
हार्यवस्तुकर्तनार्थं परिवृत्तगमना । अनाकुलैतरायुधभयरहिता ।
उग्रनखरा । नखस्थानीयमायुधे लोहकण्टकजालम् ॥ ३२ ॥

मू.—व्यादिनास्यातिनीला च शत्रुशोणितरञ्जिता ।

आन्त्रमालापरिक्षिता सिंहास्या घोरदर्शना ॥ ३३ ॥

व्या.—व्यादिनास्या सिंहमुखत्वात् । आन्त्रमालापरिक्षितत्वमायुधे
मध्ये मध्ये निबन्धनार्थम् । घोरदर्शना भयङ्करदृष्टिः । शत्रुशोणित
रञ्जितेत्यनेन शत्रुदेहोन्मज्जनत्वं व्यज्यते ॥ ३३ ॥

मू.—बृहत्सरुर्दूरगमा पर्वतेन्द्राविदारिणी ।

भुजद्वयप्रेरणीया युद्धे जयविधायिनी ॥ ३४ ॥

व्या.—बृहत्सरुः । बृहत्सरुः खड्गमुष्टिर्यस्य सः । “त्सरुः खड्गादि-
मुष्टिः स्यादि”त्यमरः । दूरं गमः गमनं यस्यास्ता दूरगमा ।
पर्वतेन्द्रान्विदारयतीति तथा । भुजद्वयाम्भ्यां प्रेरयितुं योग्या भुजद्वयप्रेरणीया
॥ ३४ ॥

मू.—तोलनं भ्रामणश्चैव बल्लगनं नामनं तथा ।

मोचनं भेदनञ्चेति षण्मार्गाश्शक्तिसंश्रिताः ॥ ३५ ॥

व्या.—तोलनं प्रयत्नपूर्वकोद्यमः । बल्लगनं हस्ताभ्यां धृत्वा तिर्यक्
चालनम् । नामनं लक्ष्योद्देशेन मोचनार्थमधोवल्लगनम् । शक्तिसंश्रिता
मार्गस्साषकरूपाः ॥ ३५ ॥

मू.—द्रुघणस्त्वायसाङ्गस्स्याद्वक्रमीवो बृहच्छिराः ।

पश्चाशदङ्गुल्युत्सेधो मुष्टिसम्मितमण्डलः ॥ ३६ ॥

व्या.—द्रुघणो नाम चतुरङ्गुलन्यूनहस्तद्वयमितोन्नतवक्राग्रस्थूल-
भागयुक्तलोहलगुडः ॥ ३६ ॥

मू.—उन्नामनं प्रघातश्च स्फोटनं दारणं तथा ।

चत्वार्येतानि द्रुघणे वल्गितानि श्रितानि वै ॥ ३७ ॥

व्या.—स्फोटनं विदलनकरणम् । श्रितान्याश्रितानि ॥ ३७ ॥

मू.—तोमरः काष्ठकायस्स्याल्लोहशीर्षस्तुगुच्छवान् ।

हस्तत्रयोन्नताङ्गश्च रक्तवर्णस्त्ववक्रगः ॥ ३८ ॥

व्या.—तोमरो नाम लोहशल्क्यप्रत्युप्तकौशेयगुच्छयुक्तत्रिहस्तोन्नत-
रक्तकाष्ठम् । तुगुच्छवान् कौशेयनिर्मितगुच्छवान् । अवक्रगः
ऋजुगतिः ॥ ३८ ॥

मू.—उद्धानं विनिवृत्तिश्च वेधनश्चेति तत्त्रिकम् ।

वल्गितं शस्त्रतत्त्वज्ञाः कथयन्ति नराधिपाः ॥ ३९ ॥

व्या.—उद्धानं ऊर्ध्वतोलनम् । विनिवृत्तिः पश्चात्सरणम् । वेधनं
कुन्तनम् । तत्त्रिकं तोमरवृत्ति च तत् त्रिसङ्ख्येयवच्च तादृशं
वल्गितम् ॥ ३९ ॥

मू.—नळिका ऋजुदेहा स्यात्तन्वङ्गी मध्यरन्ध्रिका ।

मर्मच्छेदकरी नीला द्रौणिचापशरासनी ॥ ४० ॥

व्या.—नळिका नाम हस्तद्वयोन्नता धमनी । तावदङ्गुलिस्थूला ।
द्रौणिचापाख्या । ऋजुदेहा । अवक्रकाण्डा । तन्वङ्गी सूक्ष्ममध्य-
रन्ध्रकान्तर्विरुवती । मर्मभेदनी मर्मकर्तनी । नीला नीलवर्णा । द्रौणिचाप
शराः कौशेयगुच्छग्रथितस्थूलसूच्यः आस्यन्त अनयेति द्रौणिचापशरासनी
॥ ४० ॥

मू.—ग्रहणं ध्मापनश्चैव स्यूतश्चेति गतित्रयम् ।

तामाश्रितं विदित्वा तु जेतासजान् रिपून्युधि ॥ ४१ ॥

व्या.—ध्मापनं मुखवायुपूरणम् । स्यूतं ग्रथनम् । आसन्नान्त-
मीपवर्तिनः ॥ ४१ ॥

मू.—लगुडस्सूक्ष्मपादस्यात्पृथ्वंसस्थूलशीर्षकः ।

लोहबद्धाग्रभागश्च ह्रस्वदेहस्सुपीवरः ॥ ४२ ॥

व्या.—लगुडो नाम लोहपदद्वयबद्धगजदन्तः । सूक्ष्मपादः अधो-
भागकृशः । पृथ्वंसो बृहदूर्ध्वभागः । स्थूलशीर्षकः स्थूलतराग्रभागः
॥ ४२ ॥

मू.—दन्तकायो दृढाङ्गश्च तथा हस्तद्वयोजनतः ।

उत्थानं पतनञ्चैव पेषणं पोथनं तथा ॥ ४३ ॥

व्या.—पेषणं घर्षणमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

मू.—चतस्रो गतयस्तस्य पञ्चमी नेह विद्यते ।

दृढकायः पत्तिवर्गस्तेन युध्येत शत्रुभिः ॥ ४४ ॥

व्या.—दृढकायो दृढदेहः । तेन लगुडेन ॥ ४४ ॥

मू.—पाशस्सूक्ष्मावप्रवो लोहधातुस्त्रिंशोणवान् ।

प्रादेशपरिधिस्सीसगुळिकाभरणान्वितः ॥ ४५ ॥

व्या.—पाशो नाम प्रादेशप्रमाणलोहतनुरचितसीसगुळिकायतोद्वन्धन-
विशेषः । सूक्ष्मावयवः सूक्ष्मतन्तुः । लोहधातुः लोहवृत्तिः ।
नीलवर्णवान् । प्रोदशपरिधिः प्रादेशमात्रविस्तृतिः । सीसगुळिका-
रूपाण्येवाभरणानि । तैरन्वितः ॥ ४५ ॥

मू.—प्रसारणं वेष्टनञ्च कर्तनञ्चेति ते त्रयः ।

योगाः पाशाश्रिता लोके पाशाः क्षुद्रसमाश्रिताः ॥ ४६ ॥

व्या.—योगाः बन्धितानि । क्षुद्रसमाश्रिताः भिल्लपुलिन्दादिनीच-
समीपवर्तिनः ॥ ४६ ॥

मू.—चक्रं तु कुण्डलाकारमन्ते स्वश्रसमान्वितम् ।

नीलीसलिलवर्णं तत्प्रादेशद्वयमण्डलम् ॥ ४७ ॥

व्या.—चक्रं नाम मध्यरन्ध्रयुक्तकुण्डलाकाराग्रावितीक्ष्णलोहफलरुम् ।
स्वश्रं । अरं धारा इत्यर्थः । स्वश्रि तेन समन्वितं । नीली
तन्नामिका काचन लता । तस्यास्सलिलमतिनीलमिति प्रसिद्धम् । तद्वर्णम्
॥ ४७ ॥

मू.—ग्रथनं भ्रामणश्चैव क्षेपणं परिकर्तनम् ।

दलनं चेति पञ्चैव गतयश्चक्रसंश्रिताः ॥ ४८ ॥

व्या.—ग्रथनं योजनं तर्जन्यामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

मू.—दन्तकण्टकनामा तुं लोहकण्टकदेहवान् ।

अग्रे पृथुस्तूक्ष्मपुच्छश्चाङ्गारकनिभाकृतिः ॥ ४९ ॥

व्या.—दन्तकण्टको नाम बाणप्रत्युत्तफलकविशेषः । लोहकण्टक-
देहवान् उभयपार्श्वप्रत्युत्ततीक्ष्णलोहकण्टकाकारयुक्तः । अङ्गारकनिभाकृति-
रग्निवर्णः । अनेन ज्ञायते ताम्रफलक इति ॥ ४९ ॥

मू.—बाह्वन्तस्तुत्सरुश्च दण्डकायोऽग्रलोचनः ।

पातनं ग्रथनञ्चेति द्वे गती दन्तकण्टके ॥ ५० ॥

व्या.—स्तुत्सरुस्समीचीनमुष्टिः दण्डकायः फलकाधारदण्डप्रधानः
॥ ५० ॥

मू.—भुसुण्डी तु बृहद्वन्थिर्बृहद्देहस्तुत्सरुः ।

बाहुत्रयसमुत्सेधः कृष्णसर्पोऽग्रवर्णवान् ॥ ५१ ॥

व्या.—भुसुण्डी नम हस्तत्रयोन्यतग्रन्थियुक्तत्सरुयुतवक्रदारुः ।
कृष्णसर्पोऽग्रवर्णवान् नीलाहिवद्वयङ्कुरनीलवर्णवान् ॥ ५१ ॥

मू.—यापनं घूर्जनञ्चेति द्वे गती तत्समाश्रिते ।

मुक्ता ह्येते समाख्याता नृपामुक्तानथो शृणु ॥ ५२ ॥

। इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां मुक्तयुधनिरूपणं नाम

चतुर्थस्तर्गः ।

व्या.—यापनं प्रेरणम् । घूर्जनं मूर्छाजनकत्वम् । मुक्ता मुक्ता-
ख्याद्यपादप्रतिपादिताः ॥ ५२ ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृतायां नीतिप्रकाशिकातत्त्वविबृत्तौ

चतुर्थस्तर्गः ॥

अथ पञ्चमस्सर्गः

(अमुक्तायुधनिरूपणम्)

मू.—अमुक्तप्रथमं वज्रं वक्ष्यामि तव तच्छृणु ।

अप्रमेयबलं वज्रं कामरूपधरश्च तत् ॥ १ ॥

व्या.—अमुक्तायुधेषु प्रथमं वज्रं विशिनष्टि ब्रह्मा । वज्रं नाम शतको-
टीकाण्डप्रत्युसासिव्यूहसमावृतवज्रादिनवरत्नरवचितत्सरुसाहितमायुधम् ।
अप्रमेयबलं निरुपमसारम् । कामरूपधरम् इन्द्रेच्छानुरूपाकारकरण-
सामर्थ्यवत् ॥ १ ॥

मू.—दधीचिपृष्ठास्थिजन्यं सर्वतेजःप्रशामकम् ।

वृत्रामुरनिपातार्थं दैवतेजोपबृंहितम् ॥ २ ॥

व्या.—सर्वतेजःप्रशामकं रिपुसर्वायुधसामर्थ्यनाशकं । दैवं सकलदे-
वसंबन्धि यत्तेजस्तेनोपबृंहितं वर्धितम् ॥ २ ॥

मू.—कोटिसूर्यप्रतीकाशं प्रलयानलसन्निभम् ।

योजनोत्सेषदंष्ट्राभिर्जिह्वया चातिघोरया ॥

कालरात्रिनिकाशं वच्छतपर्वसमावृतम् ।

पञ्चयोजनविस्तारमुन्नतं दशयोजनम् ॥ ४ ॥

आसिमण्डलसंवीतं परितस्तीक्ष्णकोटिमत् ।

तडिन्नरैश्च पृथुना त्सरुणां च विराजितम् ॥ ५ ॥

चालनं धूननञ्चैव छेदनं भेदनं तथा ।

वह्निगतानि च चत्वारि सदा वज्रं श्रितानि वै ॥ ६ ॥

व्या.—योजनोत्सेषयुक्ताभिः योजनप्रमाणौन्नत्यसाहिताभिः । उपल-
क्षितमिति शेषः ॥ ३ ॥

काळरात्रिर्नाम सकलजगत्संहर्त्री देवता । तथा निकाशं समानं ।

शतपर्वभिस्समावृतं युक्तम् । पञ्चयोजनप्रमाणाविस्तृतमित् ॥ ४ ॥

असिमण्डलैः खड्गसमूहैः । संवीतं परितो मण्डलाकोरेण शारवोप-
शाखितया समावृतम् । पारेतस्समन्तात् । तीक्ष्णकोटिमत् सिताश्रीमन् ।
तटिदिब गौरं पीतवर्णवदित्यर्थः । पृथुना तादृशमारोहहनसमर्थेन ॥ ९ ॥

वल्लितानि चेत्यत्र चकारादपरिमितवल्लितानि ज्ञेयानि ॥ ६ ॥

मू.—ईली हस्तद्वयोस्तेषा ऋत्ररहितस्सकः ।

इयामा भुमाग्रफल्का पञ्चांगुलिसुविस्तृता ॥ ७ ॥

व्या.—ईली नाम हस्तद्वयोन्नतपञ्चांगुलिविस्तृताप्रविशालऋत्राण-
रहितमुष्टियुक्तखड्गविशेषः ॥ ७ ॥

मू.—सम्पानं समुदीर्णञ्च निग्रहप्रग्रहौ तथा ।

इलीमेतानि चत्वारि वल्लितानि श्रितानि वै ॥ ८ ॥

परशुस्सूक्ष्मयष्टिः स्याद्विशालास्यः पुरोमुखः ।

अर्धचन्द्राग्रकोटिस्तु मलिनाङ्गस्फुरन्मुखः ॥ ९ ॥

स्तरुपादस्ताशिवरो बाहुमात्रोन्नताकृतिः ।

पातनं छेदनञ्चेति गुणौ परशुमाश्रितौ ॥ १० ॥

पुरोमुखः धाराप्रदेशनतशीर्षः । अर्धचन्द्रवच्छोहफलकयुक्तस्तरुयुत-
लोहमयद्विहस्तोत्सेधायुनायुधविशेषः । स्फुरन्मुखो द्योतमानास्यः ॥ ९—१० ॥

मू.—गोशीर्षं गोशिरःप्रख्यं प्रसारितपदद्वयम् ।

अघस्तादारुयन्त्राव्यमूर्ध्वायःफलकाक्षितम् ॥ ११ ॥

व्या.—गोशीर्षं नाम दारुयन्त्रप्रत्युत्तत्रिकोणलोहफलिकायुक्तषोडशा-
ङ्गुल्युन्नतमायुधम् । गोशिरःप्रख्यं शृङ्गगोमुखाकारम् ॥ ११ ॥

निललोहितवर्णं तत्त्रिराश्रि च सुसंस्तकम् ।

षोडशाङ्गुल्युन्नतञ्च तीक्ष्णाग्रं पृथुमध्यकम् ॥ १२ ॥

व्या.—निललोहितवर्णमग्रे नीलवर्णयुक्तम् । अघस्ताद्रक्तवर्णम् ।
तत्त्रिराश्रि परितः कोणत्रये तीक्ष्णधारासहितम् ॥ १२ ॥

म.—सत्कृत्य मनवे दत्तं मेहन्द्रेण समुद्रिकम् ।

प्रभुत्वसूचके लोके राज्ञां गोर्शार्षमुद्रिके ॥ १३ ॥

व्या.—मुद्रिका साक्षरोर्मिका । अङ्गुलीयमिति यावत् ॥ १३ ॥

मू.—मुष्टिग्रहः परिक्षेपः परिधिः परिकुन्तनम् ।

चत्वार्येतानि गोर्शर्षे वलितानि प्रचक्षते ॥ १४ ॥

व्या.—परिधिः परितः क्षतानिमित्तं शत्रुदेहार्पणम् ॥ १४ ॥

मू.—अतिषेदुस्तमाख्याता हस्तौन्नत्यप्रमाणतः ।

अतलत्रस्तुरुयुता श्यामा कोटित्रयाश्रिता ॥ १५ ॥

व्या.—अतिषेदुका नाम हस्तप्रमाणञ्जुरिका । कोटित्रये पाश्वयोश्शिरासि
चेत्यर्थः । अश्रिधारा यस्यास्ता कोटित्रयाश्रिता ॥ १५ ॥

मू.—अङ्गुलिद्वयविस्तीर्णा ह्यासन्नरिपुघातिनी ।

मेखलाग्रथिनी सा तु प्रोच्यते खड्गपुत्रिका ॥ १६ ॥

व्या.—आसन्नास्तभीपवर्तिनो ये रिपवस्तान् घातयतीति तथा ॥ १६ ॥

मू.—मुष्ट्यग्रग्रहणश्चैव पाठनं कुन्तनं तथा ।

वलितत्रयवत्येषा सदा धार्या नृपोत्तमैः ॥ १७ ॥

लवित्रं भुमकायं स्यात्पृष्ठे गरु पुरादिशतम् ।

श्यामं पञ्चांगुलिव्यामं सार्धहस्तसमुन्नतम् ॥ १८ ॥

त्सरुणा गुरुणा नडं मद्दिषादिनिकर्तनम् ।

बाहुद्वयोद्यमक्षेपी लवित्रे वलिते मते ॥ १९ ॥

व्या.—लवित्रं नाम मद्दिषादिकर्तनयोग्यः परितः पञ्चांगुलिबिस्तृतः
सार्धहस्तसमुन्नतः खड्गः । भुमकायं तरुमारभ्यामपर्यन्तं नतः कायो यस्य
तत् । पृष्ठभागे गुरु स्थूलम् । पुरः उदरे शितं तक्षिणम्
॥ १७—१९ ॥

म.—आस्तरो ग्रन्थिपादस्यार्द्धमौलिर्बृहत्करः ।

भुमहस्तौदरसितः श्यामवर्णो द्विहस्तकः ॥ २० ॥

व्या—आस्तरो नाम गलकर्तनयोग्यबृहदङ्कुशः । ग्रन्थिपादः
जम्बीरमात्रमितलोहग्रन्थियुक्तमूलः । पुमहस्तो नतकरः । उदराशितः
अघस्तीक्ष्णः ॥ २० ॥

मू—भ्रामणं कर्षणश्चैव त्रोटनं तत्त्रिवारिणतम् ।

ज्ञात्वा शत्रून् रणे हन्याद्धार्यस्सादिपदातिकैः ॥ २१ ॥

व्या—त्रोटनं कर्तनम् । सादिनो गजारोहाः ॥ २१ ॥

मू—कुन्तस्त्वयोमयाङ्गस्यात्तीक्ष्णशृङ्गषडाश्रिमान् ।

पञ्चहस्तसमुत्सेधो वृत्तपादो भयङ्करः ॥ २२ ॥

व्या—कुन्तो नाम वर्तुलाकारपादयुक्तपञ्चहस्तोन्नततीक्ष्णाग्रलोहदण्डः ।

षडाश्रिमान् हस्तप्रमाणग्रभागे षट्कोटवान् ॥ २२ ॥

मू—उड्डीनमवडीनश्च निडीनं भूमिलीनकम् ।

तिर्यग्लीनं निखातश्च षण्मार्गाः कुन्तमाश्रिताः ॥ २३ ॥

व्या—उड्डीनमूर्ध्वच्छवनम् । अवडीनमधःप्लवनम् । निडीनं पार्श्व-
च्छवनम् । भूमिलीनकं हस्ताभ्यां शिरसा च भूस्पर्शनम् । तिर्यग्ली-
नं पार्श्वभ्यां भूमिस्पर्शः । निखातं कुन्तनम् ॥ २३ ॥

मू—स्थूगस्तु रक्तदेहस्यात्समीपदृढपर्वतः ।

पुम्प्रमाणं ऋजुस्तस्मिन्प्रमणं पातनं द्वयम् ॥ २४ ॥

व्या—स्थूणो नाम समीपपर्वसाहितपुरुषप्रमाणोन्नतहस्तरथूलवेणुदण्डः
॥ २४ ॥

मू—प्रासस्तु सप्तहस्तस्यादौन्नत्येन तु वेणवः ।

लोहशीर्षस्तीक्ष्णपादः कौशेयस्तबहाशितः ॥ २५ ॥

व्या—प्रासो नाम मूलाग्रयोर्लोहशस्ययुक्तसप्तहस्तोत्सेधयुतरक्तवेणु-
दण्डः । कौशेयानि क्रिमिकोशोत्थसूत्राणि । तैर्निर्मितो यः स्तवरुः
पुङ्गवस्तेनाशितः शल्याधोभागालङ्कृतः ॥ २५ ॥

मू—आकर्षश्च विकर्षश्च धूननं वेषनं तथा ।

चतस्र एता गतयो रक्तप्रासं समाश्रिताः ॥ २६ ॥

पिनाकस्तु निशीर्षस्यात्सिताग्रः कूरलोचनः ।

कांस्यकायो लोहशीर्षश्चतुर्हस्तप्रमाणवान् ॥ २७ ॥

ऋक्षरोमस्तबकशर्लावल्यग्रीवदेहवान् ।

धूननं प्रोतनश्चेति त्रिशूलं द्वे श्रिते गती ॥ २८ ॥

व्या.—पिनाको नाम लोहमयत्रिशीर्षयुतकांस्यदण्डस्यूनशर्लावल्यसमेत-
ऋक्षरोमस्तबकयुक्तहस्तचतुष्टयोन्नतकांस्याधोभागयुतदण्डः । ‘पिनाको-
ऽस्त्री रुद्रचापे पांसुवर्षत्रिशुल्यः’ इति मेदिनी । कांस्यकङ्कणका तत्तु शर्ला-
वलयसंमितम् इति च मेदिनी ॥ २७—२८ ॥

मू.—गदा शैक्यायसमयी शतारपृथुशीर्षका ।

शङ्कुप्रावरणा घोरा चतुर्हस्तसमुन्नता ॥ २९ ॥

व्या.—गदा नाम बृहद्वन्थिशीर्षयुक्ता चतुर्हस्तोन्नतदृढत्सरयुताति-
गुरुलोहदण्डः । शतारपृथुशीर्षका शतकोणयुक्तबृहद्वन्थिशीर्षकाशङ्कुप्रावरणा
अग्रे लोहशङ्कुप्रत्युता ॥ २९ ॥

मू.—रथाक्षमात्रकाया च किरीटाक्षितमस्तका ।

सुवर्णमेखला गुप्ता गजपर्वतभेदिनी ॥ ३० ॥

व्या.—सुवर्णमेखला महारजतपट्टबद्धा ॥ ३० ॥

मू.—मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।

अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च ॥ ३१ ॥

व्या.—अस्त्रयन्त्राणि अस्त्रवदग्न्यादिनिर्माणप्रयुक्तपेरणानि । विचि-
त्राण्डाश्चर्यजन्मस्थानि विलक्षणोपदेशानि ॥ ३१ ॥

मू.—परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ।

अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ॥ ३२ ॥

वर्जनं व्यसनम् । परिधावनं पृष्ठपलादनम् । अभिद्रवणं
शत्रूद्देशेन द्रुतगमनम् । आक्षेपं भीतिजननार्थं सञ्चमङ्गवरणम् । विग्रह-
शत्रुदेहमेळनकरणम् ॥ ३२ ॥

मू.—परावृत्तं तान्निवृत्तमवच्छ्रुतमुपपुतम् ।

दक्षिणं मण्डलमेव सव्यं मण्डलमेव च ॥ ३३ ॥

व्या.—परावृत्तं पृष्ठभ्रमणम् । तान्निवृत्तं पुरो भ्रमणम् । अवपुतं स्तोपरि शत्रोः प्लवनम् । उपपुतं शत्रूपरि स्वच्छवनम् । दक्षिणमण्डलं प्रदाक्षिणकरणम् ॥ ३३ ॥

मू.—आविद्धश्च प्रविद्धञ्च स्फोटनञ्ज्वालनं तथा ।

उपन्यस्तमपन्यस्तं गदामार्गाश्च विंशतिः ॥ ३४ ॥

व्या.—आविद्धमीषदातः । प्रविद्धं प्रबलाघातः । स्फोटनं बाहु-
शब्दकरणम् । ज्वालनं कोपकारणम् । उपन्यस्तं स्वगदोपरि परगदा-
घातग्रहणम् । अपन्यस्तं तद्गदोपरि स्वगदाघातः । अत्रायुधवर्णि-
तेषु किञ्चित् किञ्चिद्भेदः स्वमत्योन्नेयः ॥ ३४ ॥

मू.—मुद्गरस्सूक्ष्मपादस्स्याद्धीनशीर्षास्त्रिहस्तवान् ।

मधुवर्णः पृथुस्कन्धश्चाष्टभारगुरुश्च सः ॥ ३५ ॥

व्या.—मुद्गरो नाम स्तरुसहितबृहच्छङ्कुरूपी । ह्रीनशीर्षो विंशतिशिरः
सम्यक्कृत्ताग्रभाग इत्यर्थः । अष्टभारगुरुर्भाषाष्टकमितगुरुत्ववान् ॥ ३५ ॥

मू.—सत्सरुर्वर्तुलो नीलः परिध्याकारसम्मितः ।

भ्रमणं पातनञ्चेति द्विविधं मुद्गरे श्रितम् ॥ ३६ ॥

व्या.—नीलः कृष्णदारुनिर्मितत्वात् । सत्सरुरेककरसम्मितमण्डलः ।
तद्धस्तक्रमेण द्विचतुःपञ्चमितपरिधिरिति ज्ञेयः ॥ ३६ ॥

मू.—सीरो द्विवक्रो विशिखो लोहपट्टमुखः कृष्णः ।

पुम्प्रमाणस्तिग्धवर्णस्त्वाकर्षविनिपातवान् ॥ ३७ ॥

व्या.—सीरो नाम हलः । विशिखविशिखारहितः । कृष्णः कर्षण-
तामर्थ्यवान् ॥ ३७ ॥

मू.—मुसलं त्वक्षिशीर्षाभ्यां करैः पादैर्विवर्जितम् ।

मूले चान्तेऽतिसम्बन्धः पातनं पोथनं द्वयम् ॥ ३८ ॥

व्या.—मुसलः प्रसिद्धः ॥ ३८ ॥

मू.—पट्टिशः पुम्प्रमाणस्स्याद्विधधारस्तीक्ष्णशृङ्गकः ।

हस्तत्राणसमायुक्तमुष्टिः खङ्गसहोदरः ॥ ३९ ॥

व्या—पट्टिशो नाम ऋजुदेहोभयगर्श्वधारासहितहस्तत्राणसमे-
तस्तरुयुतखङ्गविशेषः । खङ्गसहोदरस्तद्वस्तिनवान् ॥ ३९ ॥

मू.—मौष्टिकं सुत्सरु ज्ञेयं प्रादेशोन्नतिभूषितम् ।

सिताग्रमुन्नतग्रीवं पृथूदरतितं तथा ॥ ४० ॥

व्या—मौष्टिकं नाम मल्लैः हस्तधार्या दुरिका । सुत्सर्माचीनमुष्टि
युक्तः यः स सुत्सरुरुच्यते । “त्सरुः खङ्गादिमुष्टिस्स्यादि”त्यमरः ।
पृथूदरतितमुन्नतोदरभागधरावत् ॥ ४० ॥

मू.—मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च ।

गोमूत्रकाणि चित्राणि गतप्रत्यातानि च ॥ ४१ ॥

व्या.—विचित्राणि मण्डलानि चारीकरणखण्डमहामण्डलाख्यमण्डल
भेदात् । तानि तु—“एकपादप्रचारेण चारीसंज्ञं तु मण्डलम् ।
द्विपादक्रमणं यत्र करणारूपं तु मण्डलम्” करणानाञ्च संयोगात्खण्ड-
मण्डलमीरितम् । खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा महामण्डलमुच्यते” इति
भा.तोक्तानि । विविधानि स्थानानि । “वैष्णवं समपादञ्च वैशाखं
मण्डलन्तथा । प्रत्यालीढमनालीढं स्थानान्येतानि षण्णृणाम्” ॥ इति भारत-
शास्त्रोक्तानि । एतानि पादयोः पूर्वार्तरिक्षेपतिर्यग्विक्षेपादिविन्यासवि-
शेषरूपाधीत्यर्थः । गोमूत्ररेखारूपकुटिलगमनानि । चित्राणि गतप्रत्यात-
तानि नानाप्रकारोपसर्पणापसर्पणानि ॥ ४१ ॥

मू.—तिरश्चीनगतान्येव तथा वक्रगतानि च ।

परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ ४२ ॥

व्या.—तिरश्चीनगतानि वक्रगतानि । सव्यापसव्यसञ्चरणानि ।
प्रहाराणां परेदत्तप्रहाराणां परिमोक्षं स्थानचलनादिना व्यर्थीकरणम् ।
वर्जनं स्वप्रहारवैकल्यापदकस्थाने तद्वर्जनम् । परिधावनमेकस्य तिष्ठतः
परितो धावनम् । भ्रमणमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

मू.—अभिद्रवणमाच्छात्रमवस्थानं सविभ्रह्म ।

परावृत्तमपावृत्तमपद्रुतमवप्लुतम् ॥ ४३ ॥

उपन्यस्तमपन्यस्तमाघातं स्फालनं तथा ।

एतानि वरिगतान्याहुर्मौष्टिके नृपसत्तम ॥ ४४ ॥

व्या.—अभिद्रवणमाभिमुख्येन शीघ्रगमनम् । आच्छात्रमीषङ्गमनम् । अवस्थानं यद्वायद्वाऽवस्थितिः । सविग्रहं विगृह्णामिमुख्यनोवस्थानम् । परावृत्तं पराङ्मुखगमनम् । अपावृत्तं पार्श्वतोऽपसरणम् । अपद्रुतं परस्परजान्वादिग्रहायावनतकायतया धावनम् । अवप्लुतं मण्डूकवदुत्प्लवनम् ॥ ४३ ॥

उपन्यस्तं प्रसारितशत्रुबाहुग्रहणम् । अपन्यस्तं प्रतिभटबाहु-
ग्रहणार्थं स्वबाहुप्रसारणम् । आघातं शत्रुभुजेन साकं स्वभुजाघातः ।
स्फालनमूहभुजयोश्शब्दकरणम् । मौष्टिक इति तथाविधायुधकरणकयुद्धे
एतानि वरिगतानीत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

मू.—परिघो वर्तुलाकारस्तालमात्रसुतारवः ।

बलैकसाध्यसम्पातस्तस्मिन् ज्ञेयो विचक्षणैः ॥ ४५ ॥

व्या.—परिघो नाम बृहत्कवाटोद्धाटनप्रतिबन्धककार्यर्गलविशेषः ।
“परिघो योगभेदस्यान्मुद्रोऽर्गलघातयो” इति विश्वः । वर्तुलाकारः
कोटिरहितः । तालमात्रश्चतुर्हस्तप्रमाणोन्नतिमान् । “चतुर्हस्तस्तालमात्रः”
इति वैजयन्ती । सुतारवो दृढवृक्षजन्यः । बलैकसाध्यसम्पातः महाबलमात्र-
निर्वाह्यतातनाख्यबलितातवान् ॥ ४५ ॥

मू.—मयूखी कृतयष्टिः स्यान्मुष्टियुक्ता नरोन्नता ।

किङ्किणीसंवृता चित्रा फलिकासहचाणि ॥ ४६ ॥

व्या.—मयूखी नाम क्षुद्रघण्टिकासहितस्तरुयुतनरोन्नतवेणुदण्डः ।
फलिका नेत्रत्वङ्निर्भरवेष्टकम् । तथा सहचरतीति तथा । ‘फलिका
नेत्रविदलप्रथिताघातवारिणी’ इति केशवः ॥ ४६ ॥

मू.—आत्रातश्च प्रतीघातं विघातं परिमोचनम् ।

अभिद्रवणमित्येते मयूर्द्धा पञ्च संश्रिताः ॥ ४७ ॥

व्या.—“प्रतिघातं प्रतीघातमिति” द्विरूपकारः । पञ्चयोगा इति शेषः ॥ ४७ ॥

मू.—शतघ्नी कण्टकयुता कालायसमयी दृढा ।

मुद्रामा चतुर्हस्ता वर्तुला त्सरुणा युता ॥ ४८ ॥

व्या.—शतघ्नी नाम शतमेकप्रयोगेन हन्तीति व्युत्पत्त्या लोहकण्टक-
प्रत्युप्तकालायसमयमुद्रामा गदा ॥

“शतघ्नी च चतुर्हस्ता लोहकण्टकिनी गदा” इति वैजयन्ती ॥

“शतघ्नी च चतुर्हस्ता लोहकण्टकसाञ्चिता । यष्टि” इति केशवश्च ॥

“चतुष्काधिकविंशत्या स्वङ्गुलैर्हस्तरूपना ।

सहस्रैरष्टभिः ख्यातं हस्तकैः कोशमानकम् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः । कालायसमयी अश्मसारविकारा । कालायसं दृढ-
लोहः । “कालायसश्चाश्मसारो दृषद्वेदिमुलोहक” इति केशवः । त्सरुणा
मुष्टिना ॥ ४८ ॥

मू.—गदा वह्निगतवत्येषा मयेति कथिता तव ।

अमून्यमुक्तायुधानि विंशतिर्नृपसत्तम ॥ ४९ ॥

व्या.—गदायां यानि वह्निगतानि तावद्वह्निगतवत्येषा शतघ्नी । इति-
शब्दस्समाप्तिवाचकः ॥ ४९ ॥

मू.—मुक्तामुक्तपदोक्तानि द्वात्रिंशदिति निर्णयः ।

ब्रह्मणा निर्मितः खड्गः पृथक् ते परिकीर्तितः ॥ ५० ॥

व्या.—मुक्तामुक्ताख्ये द्वे पदे । तयोरुक्तानीति पूर्वोक्तप्रकारेण
द्वात्रिंशदायुधानीति शेषः । ते जनमेजयाख्यस्य तव । पृथक् द्वात्रिंशदा-
युधाधिकतया ॥ ५० ॥

मू.—एतानि विकृतिं यान्ति युगपर्यायतो नृप ।

देहदार्यानुसारेण तथा बुद्ध्यनुसारतः ॥ ५१ ॥

यन्त्राणि लोहसीतानां गुलिकाक्षेपकाणि च ।

तथा चोपलयन्त्राणि कृत्रिमाण्यपराणि च ॥ ५२ ॥

कूटयुद्धसहायानि भविष्यन्ति कलौ नृप ।

व्या.—एतानि खड्गेन सह त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानि ।
विकृतिरूपपाकारसामर्थ्यभेदरूपां । युगपर्याप्तस्त्रेतादिव्यत्यासात् ।
बुद्धयनुसारतश्शूरबुद्धयनुरोधेन ॥ ५१ ॥

लोहमीसानां गुलिकाप्रक्षेपकाणि यन्त्राणि । बहुलोहानिर्मित-
सञ्चूर्णनलिकारूपणि । “चूर्णः क्षोदे च पिष्टे च शकले
पांसुरूपयोः । लोहामिसारिके चैव पुष्पधूपे च वध्यतः” इति
केशवः । उपलयन्त्राणि पाषाणाक्षेपकाणि । अपराणि सेतुशलाका-
दीनि ॥ ५२ ॥

कूटयुद्धं सङ्कुलयुद्धम् ॥

मू.—तप्ततैलं सर्जरसो गुडलालोम्रवालुका ॥ ५३ ॥

मधु साशीविषघटाबडिशानि बृहच्छिलाः ।

क्रकचा धूमगुलिकास्तुषाङ्गारादिकं तथा ॥ ५४ ॥

अधर्मवृद्ध्या चैतानि भविष्यन्त्युत्तरात्तरम् ।

साधनानि महीपाल कूटयुद्धान्तिकांक्षिणाम् ॥ ५५ ॥

व्या.—तप्ततैलं कथिततैलम् । गुडलाला सद्वगुडम् । उम्रवालुका
तप्तसिकता ॥ ५३ ॥

मधु क्षौद्रम् । साशीविषघटः सप्तर्षिकलशः । बडिशं दन्तोत्पाटक-
शङ्खविशेषः । कीलकवाच्याः बृहच्छिलाः पृथूपलाः । क्रकचाश्शरपत्राणि ।
धूमगुलिका धूमचूर्णगुलुच्छानीति यावत् । “अन्तरुद्धनसारं यत्तद्रुगुलुच्छ-
मुदाहृतम्” इति वामनः । शत्रुसम्पर्केषु स्वस्फुटनेन धूमोत्पादक
किटचूर्णमञ्जूषाः । तुषाङ्गारादि मुर्मुराग्न्यादि । एतत्सम्पादनं राज्ञां
दुर्नातोद्दकः शत्रुदेहोपरि क्षेपतत्पाद-
स्त्वनानादिना तदपसारणार्थम् ॥ ५४ ॥

अघर्मस्य वृद्ध्या घर्मस्य ह्रासेन चेत्यर्थः । कूटयुद्धाद्वाङ्मक्षिणामे-
नानि साधनानि । उत्तरोत्तरं त्रेताद्वापरकलिषु भविष्यन्तीत्यन्वयः ॥
५५ ॥

मू.—हूणाः पुलिन्दाश्शबराः बर्बराः पल्लवाश्शकाः ।

मालवाः कौकणा ह्यन्ध्राश्चोलाः पाण्ड्याः सकेरलाः ॥ ५६ ॥

म्लेच्छा गोयोनयश्चान्ये चण्डालाश्चपचा खलाः ।

भवेच्छका ललित्याश्च किराताः कुकुरास्तथा ॥ ५७ ॥

पापा ह्येते कथं घर्मं वेत्स्यन्ति च वियोनयः ।

साङ्कर्यदोषनिरता भविष्यन्त्यघमे युगे ॥ ५८ ॥

व्या.—हूणाद्यन्त्यजादिभटानां घर्मज्ञाने सामर्थ्याभावं कथयितुं
तान्निर्दिशति हूणा इत्यादिना ॥ ५६ ॥

गोयोनयः नन्दिन्युद्धूताः ॥ ५७ ॥

वियोनयो विरुद्धयोनिजन्याः ।

घर्माज्ञाने करणमाह साङ्कर्यदोषः विलोमयोनिसंपर्कजन्यदोषः ।
तस्मिन्निस्ता आसक्ताः । तथा च दुष्टानां न धर्मबुद्धिरिति भावः ।
साङ्कर्यदोषवृषला इति पाठे साङ्कर्यदोषेणान्यवर्णीयधर्माचरणप्रत्य-
वायेन वृषला धर्मलोपकाः । “वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः
कुरुते ह्यलम् । वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपये” इति मनु ॥ ५८ ॥

मू.—इत्येतत्कथितं वत्स मया लोकाहितैषिणे ।

तुभ्यं शुश्रूषवे धर्मान् किं भूयः कथयाम्यहम् ॥ ५९ ॥

इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायाममुक्तयुधनिरूपणं
नाम पञ्चमस्तर्गः ॥

व्या.—स्त्वोक्तिं निगमयति ब्रह्मा इतीति ॥ ५९ ॥

इति श्रीतीतारामकृतायां नीतिप्रकाशिकातत्त्वविद्वनौ
पञ्चमस्तर्गः ॥

अथ षष्ठस्सर्गः

(सेनानयनकथनम्)

मू.—अथ व्यूहान्प्रवक्ष्यामि शत्रुसैन्यप्रमर्दनान् ।

बलाङ्गासङ्कुलार्थाय शत्रुसम्मोहनाय च ॥ १ ॥

व्या.—व्यूहान् बलविन्यासान् । “व्यूहस्तु बलविन्यास” इत्यमरः ।
बलाङ्गानां रथगजनुरगपातिरूपाणाम् । असङ्कुलार्थायासम्मर्दननिमित्तम् ।
॥ १ ॥

मू.—स्वशक्त्युपचयं ज्ञात्वा रिपुव्यसनमेव च ।

शत्रोस्त्रिगुणसैन्येन व्यूहं सेनामार्गं ब्रजेत् ॥ २ ॥

व्या.—उपचयं वृद्धिम् । व्यसनमपचयम् । शत्रोस्तत्सम्बन्धिनः ।
सैन्येन सेनास्थजनसमूहेन । व्यूहं योजयित्वा ॥ २ ॥

मू.—दण्डो भोगोऽसंहतश्च मण्डलव्यूह एव च ।

व्यूहाश्चत्वार एवैते तेषु भेदान् ब्रवीम्यहम् ॥ ३ ॥

व्या.—व्यूहाः मुख्यव्यूहाः । भेदानवान्तरव्यूहान् ॥ ३ ॥

मू.—प्रदरो दृढकस्तत्यश्चापमस्वक्षिरेव च ।

सुप्रतिष्ठोऽप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ ॥ ४ ॥

विशालो विजयस्सूचीस्थूणोऽकर्णश्चमूरवः ।

सुखास्थो विजयश्चेति द दस्तप्तदशात्मकः ॥ ५ ॥

व्या.—प्रथमोद्दिष्टदण्डव्यूहस्य सप्तदशावान्तरभेदानाह द्वाभ्याम्
॥ ४—५ ॥

मू.—गोमूलिका हंसिका च सञ्चारी शकटस्तथा ।

एवं वरपतन्तीति भोगभेदास्तु पञ्च वै ॥ ६ ॥

व्या.—भोगव्यूहस्य पञ्चविधत्वमाहैतेन ॥ ६ ॥

मू.—अर्धचन्द्रकण्टङ्कारो वज्रशर्कटकस्तथा ।

शुद्धी च काकपादी च गोधिकेत्यपरस्मृतः ॥ ७ ॥

असंहतव्यूहस्य स्यादित्याहुर्व्यूहकोविदाः ।

सर्वपद्मे दुर्ययश्च मण्डलोऽपि द्विधा इति ॥ ८ ॥

व्या.—असंहतव्यूहस्य षड्विधत्वमाहार्धचन्द्रेत्यादिना सार्धश्लोकेन ।
अपरस्तृतीयः मण्डलद्विविध्यं सर्वभद्रेत्यादिना । इतीति मुख्यव्यूह-
भेदाः ॥ ८ ॥

मू.—वराही मकरव्यूहो गारुडः क्रौञ्च एव च ।

पद्माद्याश्चाङ्गवैकल्यादेतेभ्यस्ते पृथक् स्मृताः ॥ ९ ॥

व्या.—अङ्गवैकल्यात् रथगजादिसेनाङ्गस्य व्यत्यासेन । रादित्याद्वा
प्रदरादित्रिंशद्भेदभिन्नेभ्यः । पृथग्भिन्नाः ॥ ९ ॥

मू.—रक्षो देवमनुष्याणां बुद्धिवैचित्र्यनिर्मिताः ।

व्यूहास्सहस्रशो राजान्निति ज्ञेया मनीषिभिः ॥ १० ॥

व्या.—रक्षःपदं दैत्यदानवभूमेतपिशाचासुरोपलक्षकम् । देवपदं
गन्धर्वाकिन्नराकिंपुरुषातिद्विविद्याधरोपलक्षकम् । इति मनीषिभिर्ज्ञेयाः
इति योजना ॥ १० ॥

मू.—उरः कक्षौ च पक्षौ च मध्यं पृष्ठः प्रतिग्रहः ।

कोटी च व्यूहशास्त्रज्ञैस्तप्ताङ्गो व्यूह उच्यते ॥ ११ ॥

व्या.—उर इत्युरोभागस्थितव्यूहः । कक्षावुरस्थोभयपार्श्वस्थि-
तव्यूहौ । एतौ द्वावेकतया वा पार्श्वव्यूहयोरग्रे स्थितप्रपक्षापरनामकव्यूहौ
कोटी । इमे द्वे एकाङ्गत्वेनेष्येते । एवं व्यूहस्य सप्ताङ्गत्वम् ॥ ११ ॥

मू.—अग्रे नागान् रथान्पश्चात्पार्श्वयोस्तुरगाक्षपः ।

पदातीन्पृष्ठतो व्यूहे चारयन् विजयी भवेत् ॥ १२ ॥

तत्तत्कार्यानुसारेण रथान्नागांस्तुरङ्गमान् ।

नरानश्वान् रथान्नागान्नरानश्वात्रथास्तथा ॥ १३ ॥

व्या.—सेनाङ्गचालनक्रममाह अग्रे-इति । अथाग्रे चारयन्निति
पूर्वेण सम्बध्यते ॥ १२-१३ ॥

मू.—गजांश्चोत्र प्रेषयेच्च योजयित्वा यथाक्रमम् ।

देशकालौ निरीक्ष्यैव परिवारसमन्वितान् ॥ १४ ॥

सर्वाभिसारसहितो यात्रोद्युक्तो नृपोत्तमः ।

प्रचक्रममथो दृष्ट्वा प्रसारे विनियोजयेत् ॥ १९ ॥

व्या.—पक्षपार्श्वव्यूहौ । एतद्विषयमध्य एकतयेष्टम् । मध्यमुरः पृष्ठतोऽ-
वस्थितमनीकं मध्यम् पृष्ठः मध्यस्यापि पृष्ठतोऽवस्थितं पृष्ठमुच्यते । प्रतिग्रहः
प्रतिष्ठाख्यानिका तद्द्विदशतधनुर्व्यवहितं राजावस्थानं प्रतिग्रहः । कोटिपार्श्व-
काग्रं नाग्रभागे योजयित्वा सज्जान् कृत्वा यथाक्रमं मध्यपताकागजप्रेषण-
पूर्वकं । देशकालौ शत्रुदेशतज्जयकालौ । परिवाराः पादरक्षकाः । तद्युक्तान्
॥ १२—१४ ॥

सर्वाभिसारेण युद्धोद्युक्तसैन्येन । सर्वाभिसारस्त्वैषस्त्वसन्नहना-
र्थक ” इत्यमरः । यात्रा जिगीषुराजयानम् । यात्रा प्रव्रजनमित्यमरः ।
प्रचक्रमम् परितः प्रचलितसैन्यम् । प्रसार अग्रतो व्याप्तौ । “ प्रसार-
स्त्वग्रतो व्याप्तिरिति मेदिनी ॥ १५ ॥

मू.—अभिषेणनमन्विच्छन्नभिक्रममथाचरेत् ।

सङ्गाहिणः कौक्षिकांश्च जङ्घालाननुगामिनः ॥ १६ ॥

उर्जस्वलान्सांयुगीनान्सैन्यमध्ये प्रचारयेत् ।

व्या.—अभिषेणनं सेनया सह शत्रुरि गमनम् । “ यत्सेनयाभिगम-
नमरौ तदभिषेणन ” इत्यमरः । अभिक्रमं निर्भयेन शत्रोरेभिमुखगमनम् ।
सङ्गाह आयुधस्खलनप्रतिबन्धकमणिबन्धबद्धचर्म । स देशमस्तीति ते
तथा । कुक्षिश्चर्मनिर्मितकोशः । तत्रत्यः खड्गः स येषां ते कौक्षिकाः ।
खड्गिनः इत्यर्थः । जङ्घाला अतिजवाः । अनुगामिनः युद्धे यथेच्छं
जिगमिषवः । “ कामं गम्यनुगामिन ” इत्यमरः । तानूर्जस्वलान्
बलिनः सांयुगीनान्युद्धसमर्थान् ॥ १६ ॥

मू.—उद्धान्तं हारितिकञ्चापि घण्टापथचरं भवेत् ॥ १७ ॥

बालान् पोतांश्च कलमान् विकांश्चैवोपवाहकान्

मदोत्कटांश्च कलमान् सान्नाहनेषु कारयेत् ॥ १८ ॥

व्या.—उद्धान्तं निर्मदं समं । “उद्धान्तनिर्मदा” नित्यमरः ।
हास्तिकं गजव्यूहसमूहम् । “हास्तिकं गजता वृन्द” इत्यमरः ।
घण्टापथः शतधनुः परिणाहराजमार्ग इत्यर्थः । अत्र चरं सञ्चारयोग्यं
कुर्यादित्यर्थः । एतेन युद्धकालेऽपि राजमार्गा व्यूहकरण्या इति भावो
व्यज्यते ॥ १७ ॥

बालान् पञ्चवार्षिकान् । पेतान् दशवार्षिकान् कलभार्षि-
शद्वर्षान् । विकान् विंशतिवार्षिकान् । उपवाहकान् : राजवहनोचितान् ।
मदोत्कटानुत्कटमदवतः कलभान् गजाशिशून् । एतान् तान्सर्वानित्यर्थः ।
सान्नाह्यान् युद्धसन्नदान् । कारयेदेवेति योजना ॥ १८ ॥

मू—वीतमन्तःपुरश्चैव पृष्ठचान्वै प्रातिवेश्यकान् ।

शारवानगरवासांश्च राजधानीवाणिज्जनान् ॥ १९ ॥

सौविदल्लान्वर्षवरान् वृद्धान् बालांश्च रोगिणः ।

सक्षतानक्षिरहितान् पञ्जून व्यङ्गान् सुदुर्बलान् ॥ २० ॥

तथा पुष्परथाश्चैव भद्रासनयुतानपि ।

प्रक्रियानुपूवांश्चैव युद्धोपकरणानि च ॥ २१ ॥

कोष्ठागारायुधगारयन्त्रागाराणि यानि च ।

मन्थरान् धान्यकोशश्च यच्चान्यत्कृशदुर्बलम् ॥ २२ ॥

प्रतिग्रहे वासयेच्च योषासम्मर्दहेतवे ।

तस्य रक्षाश्च विधिवच्छ्रैः कुर्यान्नराधिपः ॥ २३ ॥

व्या.—वीतं युद्धासमर्थम् । “वीतन्त्वसार” इत्यमरः । अन्तःपुरं
राजप्रतिग्रहः । पृष्ठचः पृष्ठतोऽवस्थानोचितान् । प्रातिवेश्यकान-
वरोधवध्वादि रक्षणसहायान् । शारवानगरवास्तव्यान् प्रधाननगरसम्मर्देन
बहिर्बद्धतुच्छग्रामस्थान् । वाणिज्जनान्यापारिजनान् ॥ १९ ॥

सौविदल्लान् कञ्चुकिनः । वर्षवरान् षण्डान् । “षण्डो वर्ष-
वरस्तुल्या” इत्यमरः । सक्षतान् शस्त्रकर्तनसहितान् । व्यङ्गा-
न्विरुद्धाङ्गान् । सञ्चारप्रतिबन्धस्थूलवृषगुदशालादुशाद्वज्रवत इत्यर्थः
॥ २० ॥

पुप्यरथान्यात्रामात्रोपगोगिरथान् । “असौ पुप्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ।” इत्यमरः । मद्रासनानि राजोपवेशयोग्यपीठानि । तद्युतनरानिति शेषः । प्रक्रियानुष्ठवान् । प्रक्रियाधिको येषान्ते च तेऽनुष्ठवा अनुगामिनश्च तान् “प्रक्रिया त्वधिपारः स्या” इत्यमरः ॥ २१ ॥

कोष्ठागाराणि कुशूलान्तर्गृहादीनि । यन्त्रागाराणि लोहगुलिका-
क्षेपकनलिकाद्यगाराणि । “मन्थरान् मन्दगामिनः मन्दापी तु मन्थर”
इत्यमरः । धान्यकोशं धान्यागारम् । कृशश्च तद्दुर्बलश्चेति समानाधि-
करणेन समासः ॥ २२ ॥ प्रतिग्रहे बृहत्सैन्यपृष्ठस्वरूपसैन्ये वासयेत् ।
तत्र हेतुः ॥ योधानामसम्पर्दनिमित्तमिति ॥ २३ ॥

मू.—उर्जस्वलान्श्च जङ्घालानभ्यमित्रियकांस्तथा ।

आत्यन्तिकान् स्पशान्दूताश्चैत्रान्तांयुगिकांस्तथा ॥ २४ ॥

जैत्रध्वजपताकञ्च स्वगजञ्च महोन्नतम् ।

नासीरे प्रेषयेदतानूर्जस्वद्विर्बलैस्तह ॥ २५ ॥

व्या—उर्जस्वलान् बलिनः । जङ्घालानतिजवान् । अभ्यमित्रिय-
कानामिमुख्येन शत्रूनलं गच्छन्तीति तान् । आत्यन्तिकान्युद्धे-
यथेच्छगन्तॄन् । दूतान् वार्ताहारकान् । जैत्राजेतुं शलिवतः ।
सांयुगीनान्युद्धतमर्थान् ॥ २४ ॥

जैत्रो जयशीलो यो ध्वजः केतनापरपर्यायपताकाधारदारुविशेषः ।
तस्मिन्विद्यमाना पताका वैजयन्ती यस्मिन् सः । तादृशं महोन्नतमत्यु-
न्नतम् । स्वगजं राजहस्तिनिति योजना । नासीरे सेनामुखे ।
“सेनामुखन्तु नासीरमिति” मेदिनी । उर्जं धैर्यमेषां तान्यूर्जस्वन्ति ।
तैर्बलैस्सैन्यैः । “वरूथिनी बलं सैन्य” इत्यमरः ॥ २५ ॥

मू.—पुरोगानुचरांश्चैव सहायामिचरांस्तथा ।

पृष्ठांश्च जाङ्घिकांश्चैव वेत्रिणोऽनुप्लवास्तथा ॥ २६ ॥

अतिचर्मधरांश्चैव शंसकान्माधरांस्तथा ।

त्वष्टुरश्वारयेद्राजा त्वंसरक्षणकारणात् ॥ २७ ॥

व्या.—पुरो ॥ अग्रे गन्तारः । तत्सहिता येऽनुचराः । पृष्ठरक्षका इति यावत् । तान् । सहायास्तैर्ह्यगन्तारः । अभिचरा अभित आगन्तारः । पृष्ठाः प्रतिष्ठन्ति अग्रे गच्छंतीति व्युत्पत्त्या कार्यकरास्तान् । जाङ्घिनाः । जङ्घया जीवति यः सः जाङ्घिकः । पुद्गलं गत्वा तत्रत्य-वार्तां राज्ञे निवेद्य तस्मात्पारितोषिकं गृहीत्वा तेन जीविनः तान् । वेत्रिणः यष्टिधरानित्यर्थः । अनुप्लवान् शुचीन् दूरे पृष्ठभागे सहायार्थ-मागच्छतः ॥ २६ ॥

चाक्रिकान् पुञ्जिभूय स्तुवन्तः मागधान् वंशावलिप्रस्तावकान् ॥ २७ ॥

मू.—आजानयांश्च जवनान्पृष्ठ्यान् रथ्यांश्च कर्कशान् ।

पृष्ठेऽश्वान्वासयेद्राजा सविधे व्यूहकङ्कटान् ॥ २८ ॥

व्या.—आजानयान् पृष्ठ्यान् पृष्ठेन वहनोचितान् । रथ्यान् रथोद्धहनयोग्यान् । कर्कशान् धवलान् । सितः कर्कश (?) इत्यमरः । सविध समीपे । व्यूहकङ्कटान् सन्नद्धान् । “सन्नद्धो व्यूहकङ्कट” इत्यमरः ॥ २८ ॥

मू.—आश्विनं वप्रसहितं सालं काष्ठविनिर्मितम् ।

बृहत्कूटं सपरिघं घनधान्यायुधान्वितम् ॥ २९ ॥

व्या.—आश्विननश्वगतेनैकादिनसाध्यप्राप्तिकम् । “त्रिष्वश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।” इत्यमरः । वप्रेण सालमिति मूलरचितमृत्कूटेन सहितं युक्तम् । शाकटीनिर्मितं काष्ठे रचितम् । बृहत्कूटम् बृहन्ति कूटानि सालभिरचितवर्तुलमृदादिकूटानि यस्मिन् । “कूटं समूहे शिखरे वारणप्रान्तपादक” इति नानार्थकारः । सपरिघं परितः खन्यत इति परिव्रम । सालप्रान्तगर्तविशेषः । तत्सहितम् । सालं समाश्रयेत् । आचारतया स्थापयेत् ॥ २९ ॥

मू.—सफण्डपृष्ठं सजलं सतुषाङ्गारशिख्यकम् ।

समाश्रयेद्युध्यमानश्शत्रुर्निर्भृत्सत्तमः ॥ ३० ॥

व्या.—सकाण्डपृष्ठं शस्त्राजीवितहितम् । “ शस्त्राजीवी काण्ड-
पृष्ठः ” इत्यमरः । तुषाङ्गारा मुर्धुराः । “ मुर्धुरस्तु तुषाङ्गारः ”
इत्यमरः । शिल्पिनश्च तैस्तहितं पालयेदिति ॥ ३० ॥

मू.—बहूदयान्प्रात्ययिकान्कृत्वान्तर्वशिकान्नृपः ।
प्राज्ञान्मूलप्रतीकारान्वैरनिर्यातनश्चेत् ॥ ३१ ॥

व्या.—बहूदयाननेकोपस्करवतः । प्रात्ययिकानाप्तान् । अन्तर्व-
शितानन्तपुराधिकारिणः । मूलप्रतीकारान् धनदानरक्षकान् । वैरनि-
र्यातनं शत्रुषु द्वेषप्रत्यर्पणम् चरेत् ॥ ३१ ॥

मू.—मूलप्रतिग्रहं कृत्वा प्रत्यासारं प्रकल्प्य च ।
पौरश्रेणीस्स्वराष्ट्रं पालयन् कृतप्राभृतः ॥ ३२ ॥

व्या.—मूलप्रतिग्रहं सैन्यपृष्ठसमूहं । “ द्विघनुश्शतके देशे बृह-
सैन्यस्य पृष्ठतः । मूलप्रतिग्रहः प्रोक्तो व्यूहश्शरविनिर्मितः ” इति
कामन्दकीये । प्रत्यासारे व्यूहपार्श्वस्थबलः । पौरश्रेणीरेकनायकस्त-
जातीयनागप्रजाः । स्वराष्ट्रं स्वदेशभिलिखितपट्टणव्यूहम् । कृतप्राभृतः
प्रतिगृहीतोपायनकः । “ प्राभृतन्तु प्रवेशनं । उपायनमुपग्राहमुप-
हारस्तथोपदे ” इत्यमरः ॥ ३२ ॥

मू.—सैनिकान् परिधिस्थांश्च स्थापयित्वा नृपोत्तमः ।
प्रस्थापयेन्मार्गकरान् पुरस्ताच्छिल्पिनो बहून् ॥ ३३ ॥

व्या.—सैनिकान् सेनारक्षणार्थं राजा कृतभृतिकान् । परिधिस्थान्
सेनायाः परितः संरक्षणार्थं सञ्चरमाणान् ॥ ३३ ॥

मू.—कर्मान्तिकान् यष्टिधरान् खनकांस्तक्षकानपि ।
सूत्रिणो रोपकांश्चैव सेतुबन्धकरानपि ॥ ३४ ॥

व्या.—कर्मान्तिकान् कार्यसमापनसमर्थान् । तक्षकान् दार्वदित-
क्षणसमर्थान् । सूत्रिणस्तूत्रधारिणः ॥ ३४ ॥

मू.—तथा भूमिप्रदेशज्ञान् व्याघान्वनविशारदान् ।

विषमस्थं रिपुबलं ये विदुरस्तान् बहुश्रुतान् ॥ ३५ ॥

व्या.—विषमस्थं निम्नप्रदेशप्रच्छन्नं । विदुर्वैत्तारः । बहुश्रुतान्
श्रुतसकलवृत्तान्तान् ॥ ३९ ॥

मू.—प्रेषयित्वा नयेत्सेनां गुप्तिकर्म विधाय च ।

परिहृत्य श्मशानानि देवतायतनानि च ॥ ३९ ॥

व्या.—गुप्तिकर्म संरक्षणकृत्यम् ॥ ३९ ॥

मू.—आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च ।

नाधितिष्ठेत्तुषाङ्गारमस्मकेशकपालिकाः ॥ ३७ ॥

व्या.—आधि आश्रित्य तिष्ठेत् । तासु सेनानिवेशो न कार्य
इति भावः ॥ ३७ ॥

मू.—मधुरानूपरे देशे शिवे पुण्ये जलावृते ।

निधेशं कारयेद्वाजा सेनायास्तु स्ववृद्धये ॥ ३८ ॥

व्या.—स्ववृद्धये स्वाभ्युदयाय ॥ ३८ ॥

मू.—त्रिद्रावयेच्छत्रुगुल्मांस्तथा चैकचराहितान् ।

परिक्रमेच्च सेनायां परितो योधसंवृतः ॥ ३९ ॥

व्या.—शत्रुगुल्मान् शत्रुभिस्त्वनिरोधार्थं यूथशस्त्रस्थापितभटान् ।
एकचराहितानेकैक एव गूढभरतीति तादृशरिपून् ॥ ३९ ॥

मू.—दूष्याणि च नरेन्द्राणां स्वयमेव विचारयन् ।

शत्रूद्योगविघातार्थं परितश्चारयेद्बलम् ॥ ४० ॥

गुप्तिकर्म समादिश्य चाराननुविधाय च ।

शिनिराणि महार्हाणि स्वयोधानां पृथक् पृथक् ॥ ४१ ॥

प्रभूतजलकाष्ठानि दुराधर्षतराणि च ।

मक्ष्यभोज्योपपन्नानि धनधान्ययुतानि च ॥ ४२ ॥

कृत्वा सुशिखिनः प्राज्ञान् शतशो दत्तवेतनान् ।

सर्वोपकरणैर्युक्तान्वैधांश्च सुविशारदान् ॥ ४३ ॥

व्या.—दूष्याण्युपगृहाणि । “दूष्याद्यं वस्त्रवेशमनी” त्यमरः ॥ ४० ॥

॥ ४०—४२ ॥

दत्तवेतनानि र्यातितभूतिकान् । वैद्यान् चरकमौलिकचिकित्सा-
कोविदान् । क्षतचिकित्सका रोगचिकित्सानिपुणा वा ॥ ४३ ॥

मू.—प्रदेयानि तु योधानां वस्त्राण्यामरणानि च ।

वित्तं बहु च संस्थाप्य निश्शङ्को योषयेदरीन् ॥ ४४ ॥

व्या.—प्रदेयानि पारितोषिकाणि । “दद्यात्प्रहृष्टो नियतं वर्वाणां राजत्रातिने” त्यादिना वक्ष्यमाणानि । निकटे स्वातन्त्र्यप्रदेशे । अरीन् योषयेत् स्वकीयैर्बलैरिति शेषः ॥ ४४ ॥

मू.—गतवाहनयोधानां वाहनानि प्ररूपयेत् ।

विशस्त्राणाञ्च शस्त्राणि दापयेद्युधि भूमिपः ॥ ४५ ॥

व्या.—गतवाहनयोधानां गतानि युद्धैर्हतानि मृतानि वा वाहनानि ते च ते योषाश्च तेषां प्ररूपयेत् । दापयेत् विशस्त्राणां विगतायुधानां दापयेत् । आयुधाणां अधिकृतैरिति शेषः ॥ ४५ ॥

मू.—पल्याणानि खलीनानि पल्ययाङ्कादिकानि च ।

प्रकीर्णकानि शीर्षिण्यान्यथो कङ्कटकान् कुथाः ॥ ४६ ॥

व्या.—पल्याणानि हयपृष्ठे उपवेशार्थं ऋप्तासनानि । “पल्याणं स्यात्पल्ययन” मित्यमरः । खलीनान्यश्चविवर्तनार्थं ऋतमुखरज्जुविशेषः । “खलिका तु खलीनोऽस्त्री” इत्यमरः । पल्ययाङ्कान्यश्चरोहार्यं ऋत-पार्श्वद्वयविलम्बितोपनानि । प्रकीर्णकानि चामराणि । “चामरन्तु प्रकीर्णक” मित्यमरः । शीर्षिण्यानि शिरस्त्राणानि । “शीर्षिण्यन्तु शिरस्त्रेऽथ” इत्यमरः । कङ्कटानुरश्छदान् । “उरश्छदः कङ्कटक” इत्यमरः । कुथाः परिस्तोमाः । परिस्तोमः कुथा द्वयोः । गजपृष्ठपिधानानि ॥ ४६ ॥

मू.—ज्याघनुर्वर्म शस्त्राणि चापानि यवसं बहु ।

महायन्त्राणि नाराचांस्तोमसांश्च परश्वधान् ॥ ४७ ॥

व्या.—ज्या मोर्वी । घनूषि । वर्माणि कवचानि । शस्त्राणि खड्गादीनि । चापानि दैतस्तिकबाणप्रयोगसाधनत्रिवक्रघनूषि । यवसं श्वेतदूर्वाः । “यवसं तुणमर्जुनमि” त्यमरः । महायन्त्राणि शिलालोहगुलिकाक्षेपकनलिकारूपयन्त्राणि ॥ ४७ ॥

मू.—रज्जून् शङ्खच्छङ्खुरोपान् लोहपादनिबन्धनान् ।

घात्राणि च कुढारांश्च वाश्यांश्च छुरिका अपि ॥ ४८ ॥

व्या.—रज्जून् पटग्रहजतुरगादिबन्धनार्थान् । शङ्खुरोपाच्छङ्खुस्था-
पनसमर्थतिर्यग्दारुलगुडान् । लोहपादनिबन्धनान् लोहनिर्मिततुरगवृषभपाद-
मृदुत्वपरिहारकलोहचन्द्रकान् । “अश्वादिपादरक्षायां लोहचन्द्रक ईरित”
इति मेदिनी । दात्राणि वाश्यान् दारुतक्षणावधानानि ॥ ४८ ॥

मू.—चक्राणि लोहपट्टाश्च क्रकचांश्चर्मभस्त्रकान् ।

पटकानि खनित्राणि सूचीश्च ग्रथनोचिताः ॥ ४९ ॥

व्या.—लोहपट्टो रथचक्रनेमिवन्धनः । चर्मभस्त्रकाः जलाहरण-
योग्यनरवृषपृष्ठहार्यचर्मकोशान् ॥ ४९ ॥

मू.—पृष्ठचान् वृषानश्वतरीनुष्टान्वै दूरगामिनः ।

गजानांश्च ह्यानांश्च नराणामगदानि च ॥ ५० ॥

व्या.—पृष्ठचान् पृष्ठेन भारबहनसमर्थान् । अश्वतरीन् गर्दभ्यां
तुरगादुत्पन्नान् । दूरगामिनः । उष्ट्रान् वार्तिककरमान् । अगदान्यौष-
धानि ॥ ५० ॥

मू.—विविधानि च वाद्यानि तथा कैरातकं मधु ।

शास्मलीतूलिकाश्चैवाप्यश्मसारश्मसंयुतान् ॥ ५१ ॥

व्या.—कैरातकं युद्धोत्साहजनकं मद्यम् । “युद्धोत्साहकरं मद्यं
यत्तु कैरातकं हि तत् ।” रणे भाविनि घरे तु सेव्यं तत् क्षत्रियैर्द्रुतम् ।”
इति नीतिविवेके । अश्मसारो लोहविशेषः । अश्मान्युपलः तत्संयुतां
शास्मलीतूलिकाभित्येतत्त्रयमग्न्युत्पादकमिति लोकप्रतिज्ञम् ॥ ५१ ॥

मू.—वराक्रीश्चैव तरुजाः कटाहौष्ठोहताम्रकान् ।

आरकूटांश्च टंकाश्च शाणांश्च पृथनानपि ॥ ५२ ॥

व्या.—तरुजाः वार्क्षाः । वराक्रीरसूलपट्टीः । धान्यादिपूरणयोग्याः ।
आरकूटान् पित्तल्यपरनामकरीतीः । “रीतिः स्त्रियामारकूटः” इत्यमरः ।
टङ्कान् पाषाणभेदनान् । शाणान् कर्षान् । पृथनान् गुह्यादितोलन-
करान् ॥ ५२ ॥

मू.—आरा उपानहश्चैवाप्युरुत्राणि कशास्तथा ।

विश्वकद्रुंश्च वेणुंश्च वागुरा बडिशान्यपि ॥ ५३ ॥

व्या.—आराश्चर्मभेदकशस्त्राणि । “आरा चर्मप्रभेदिके”त्यमरः ।
उरुत्राणि पादमारभ्योरुपर्यन्ताच्छादकानि । कशाः अश्वादिताडनार्थ-
प्रतोदान् । “अश्वादेरताडनी कशे”त्यमरः । विश्वकद्रुंश्च मृगयाकुशलचुन-
कान् । “विश्वकद्रुर्मृगयाकुशल” इत्यमरः । वागुरा मृगबन्धनयोग्य-
जालाः । “वागुरा मृगबन्धिनी”त्यमरः । बडिशानि मत्स्यबन्धनयोग्य-
वक्रशल्यानि । “बडिशं मत्स्यबन्धन”मित्यमरः ॥ ५३ ॥

मू.—पताद्वाहान् गन्धतैलं पीतिकादीनि यानि च ।

प्रस्थानिकानि सेनायास्तानि सुष्ठु प्रकरपयेत् ॥ ५४ ॥

व्या.—पतद्वाहांस्ताम्बूलश्लेष्मादि गृह्णाति स्वपृथुऋणभोगेनेति
पतद्वाहः । म्लेच्छभाषायां पीकुदानीति प्रसिद्धः । “पतद्वाहः
पतद्वाह” इत्यमरः । प्रस्थानिकानि प्रस्थानयोग्यानि तानि पूर्वोक्त-
वस्तूनि । सुष्ठु प्रकरपयेत् सम्यक् सम्पादयेत् ॥ ५४ ॥

मू.—योषेषु रथिकान् कुर्यादश्वपृष्ठविशारदान् ।

अश्वारूढांस्तथा कुर्याद्रथेषु परिनिष्ठितान् ॥ ५५ ॥

व्या.—योषेषु चतुरङ्गबलविद्यमानमण्डेषु मध्ये रथिकान् । अश्व-
पृष्ठविशारदान् तुरङ्गयुद्धकुशलान् । कुर्यादिति सर्वत्रान्वयः ॥ ५५ ॥

मू.—उभौ तौ नृपतिः कुर्याद्रजपृष्ठसुयोधिनौ ।

तान्हि कुर्यात्पदातीन्वै पदातीनपि ताडशान् ॥ ५६ ॥

व्या.—तावुभौ रथिकाश्वसादिनौ । तान् रथिकगजारूढतुरगारूढान् ।
त्रीन्पादात्तवाहिनितानिपुणान् कुर्यात् । ताडशान् रथिकगजारूढतुरगाधिष्ठित-
तुल्यान् ॥ ५६ ॥

मू.—सारथ्ये च गजस्कन्धे चकरक्षाविधौ तथा ।

अन्येषु वा साहसेषु तान् कुर्यान्निपुणानृपः ॥ ५७ ॥

व्या.—तांश्चतुरङ्गयोधान् ॥ ५७ ॥

मू.—द्वात्रिंशत्करणानि स्युर्गुह्ये यानीह नीतितः ।

चतुरङ्गबलं सर्वं तेषु कुर्यात्सुनिष्ठितम् ॥ ५८ ॥

व्या.—किं बहुना ? पूर्वोक्तद्वात्रिंशदायुधविद्यानिपुणान्कुर्यादित्याह-
द्वात्रिंशदित्यादिना ॥ ५८ ॥

मू.—प्रयाणपूर्वयायित्वं वनदुर्गप्रवेशनम् ।

अकृतानाञ्च मार्गाणां कृतानाञ्च प्रवर्तनम् ॥ ५९ ॥

बिभीषिकाविघातश्च तथा प्राकारमञ्जनम् ।

कौशनीनिर्भयत्राणं भिन्नसन्धानमेव च ॥ ६० ॥

शत्रुपक्ष्यश्वरोषश्च दुर्गे भारोद्धस्तथा ।

वृक्षावमञ्जनश्चैव हस्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ६१ ॥

व्या — चतुरङ्गबलकार्याण्याह-प्रयाणपूर्वयायित्वमित्यादिना । प्रयाणे
यात्रायां पूर्वयायित्वम् प्रथमगन्तृत्वम् । वनात्मकं यदुर्गं दुस्तेन गन्तुं
शक्यं तत्प्रवेशनम् ॥ ५९ ॥

बिभीषिकाणां कृत्रिमदारुमृत्निर्मितयन्त्राणाम् । द्रव्यप्रापणम् ।
भिन्नसन्धानं गुह्यकाले परकृतछिद्रपूरणम् ॥ ६० ॥

शत्रूणां पक्ष्यश्च अश्वश्च तेषां रोषो निरोधः । भारोद्धहो
मारनिर्हरणम् ॥ ६१ ॥

मू.—द्वितीयसैन्ययायित्वं गजसंरक्षणं तथा ।

भिन्नसन्धानक्रान्तिं दूरे शत्रुनिवारणम् ॥ ६२ ॥

शत्रूणामभिरोधश्च व्यूहद्वारे व्यवस्थितिः ।

महाघोषविधिश्चेति रथकर्म प्रचक्षते ॥ ६३ ॥

व्या — रथकर्माह—द्वितीयेति । द्वितीयसैन्यं प्रथमगतस्य स्कन्धा-
वारार्थं सैन्यं । तत्र गमनं ॥ ६२ ॥

शत्रूणामभिरोधोऽभिमुखनिरोधः । व्यूहद्वारेषु शत्रुसैन्यप्रवेशविधयेषु ।
महाघोषविधिः रिङ्गदयस्फोटकशब्दकरणम् ॥ ६३ ॥

मू.—वनदिङ्मार्गविज्ञानं वीरुधासाररक्षणम् ।

प्रसारकरणश्चापि हेषिताच्छत्रुभीषणम् ॥ ६४ ॥

अनुयानापसरणे शीघ्रकार्योपपादनम् ।

लुण्ठनं शत्रुमैन्यानामश्वकर्म प्रचक्षते ॥ ६५ ॥

व्या.—अश्वकार्यमाह—वने दिशां मार्गाणाञ्च विज्ञानम् । वीरुवस्य धान्यादिप्राप्तेः । आसारस्य सुहृद्वलस्य । रक्षणम् तत्सैन्यप्रवेशादरणम् । प्रसारस्य तृणकाष्ठादिप्रवेशस्य करणं प्रापणम् । “धान्यादेर्वीरुधः प्रप्तिः आसारस्तु सुहृद्वलम् । प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेश इति कथ्यते ।” इति वैजयन्ती । हेषितास्त्वध्वनेः । शत्रुभीषणम् शत्रुभयसंपादनम् ॥ ६४ ॥

व्या.—अनुयानमनुसृत्य यानम् । अपसरणं कार्यार्थं निर्गमः । शीघ्रकार्याणां शत्रुकृतकपटादीनाम् । उपपादनं स्वराज्ञे निवेदनम् ॥ ६५ ॥

मू.—शोधनं कूपतीर्थानां मार्गाणां शिबिरस्य च ।

स्कन्धावारस्य करणं विष्टिकर्मप्रसाधनम् ॥ ६६ ॥

कोशागारायुधागारधान्यागारादिरक्षणम् ।

व्यूहप्राकारकरणं पत्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ६७ ॥

व्या.—शिविरस्थाननिवेशस्य स्कन्धावारस्य प्रधानबलरक्षकबन्ध-
रक्षणस्य । विष्टयो मूर्तिं विना कर्मकराः । तेषां कर्मणः प्रसाधनं
करणम् ॥ ६६ ॥

व्या.—कोशो धनम् । व्यूहस्य प्राकारकरणम् प्राकाराकोणावस्थितिः
॥ ६७ ॥

मू.—अवृक्षस्थूलपाषाणगुल्मवल्मीककण्टका ।

तापसारा पदातीनां मूर्त्तिविषमा मता ॥ ६८ ॥

अपङ्का शङ्कुरहिता तथा पाषाणवर्जिता ।

सुराबातक्षमामिमा समा मूर्त्तानि मता ॥ ६९ ॥

व्या.—अथ चतुरङ्गनिवेशभूमिमाह—अवृक्षेत्यादिना । तत्र प्रत्युपवेशो-
चितां भूमिमाह—अवृक्षेत्यादिना । सापसारा पादसञ्चारयोग्यप्रदेश-
सहिता । “पादसञ्चारयोग्यो यस्त्वपसारः प्रकीर्तितः” इति मेदिनी
॥ ६८ ॥

व्या.—अभिन्ना अस्फुटिता । वाजिनामश्वानां । मतोपवेशनयोग्यत्वेन
सम्भता ॥ ६९ ॥

मू.—अकेदारा कृतश्च भ्रा वृक्षगुल्मविवर्जिता ।

खुरचक्रसहा सौम्या रथभूस्सम्प्रकीर्तिता ॥ ७० ॥

व्या.—खुरचक्रयोराघातसहनवती ॥ ७० ॥

मू.—मर्दनीयतरुश्रेष्ठव्रततिः पङ्कवर्जिता ।

निर्दरा गम्यशैला च विषमा गजमेदिनी ॥ ७१ ॥

व्या.—मर्दनीयाः शुण्डापचयनयोग्या ये तरवो वृक्षाः तेषां श्रेष्ठा निविडा
व्रततिस्समूहो यस्याः सा । निर्दरा गुहरहिता ॥ ७१ ॥

मू.—सर्वसेनाधिपः कार्यः कुलपुत्रो जितेन्द्रियः ।

दृष्टापदानो दक्षश्च रूपवान्राजबल्लभः ॥ ७२ ॥

व्या.—दृष्टापदानः परीक्षितसाहसचरित्रः । “अपदानं कर्मवृत्तमि”-
त्यमरः । राजबल्लभो नृपे भाक्तिमान् ॥ ७२ ॥

मू.—लालाटिकश्चेङ्गितज्ञः सेनानयविशारदः ।

धृष्टस्तान्त्वयिता चैव स्वयोधानां रणाजिरे ॥ ७३ ॥

व्या.—लालाटिकः प्रभोर्भावदर्शी । इङ्गितज्ञः पराभिप्रायवित् ।
“पराभिप्राय इङ्गितमि”त्यमरः । सेनाया नयः शिक्षणं तत्र विशारदः
निपुणः । धृष्टो धैर्यवान् । रणाजिरे युद्धरङ्गे । स्वयोधानां सान्त्वयिता
समाधाता ॥ ७३ ॥

मू.—अक्षौहिणीनां पतयः पृथकार्यास्तथाविधाः ।

सेनापतिवशे तेऽपि तिष्ठेयुस्तेन पालिताः ॥ ७४ ॥

व्या.—अक्षौहिणीनां तत्सङ्ख्याफलेनानां । पृथक् सर्वसेनाधिपति-
भिन्नाः । तथाविधाः पूर्वोक्तसर्वसेनाधिपतिगुणगुल्यगुणकाः । तेऽप्यक्षौ-
हिणीपतयोऽपि ॥ ७४ ॥

मू.—पत्तेस्सेनामुखस्यापि गुरुमस्य च गणस्य च ।

वाहिन्याः पृतनायाश्च चम्बाश्चाप्यधिपाः पृथक् ॥ ७५ ॥

अनीकिन्याश्च कार्या वै योषशिक्षासु निष्ठिताः ।

द्वयोस्त्रयाणाम्पतयः कार्याः कार्यानुसारतः ॥ ७६ ॥

व्या.—द्वयोः पतिद्वयस्य सेनामुखस्येत्यादिक्रमेण । त्रयाणां पत्तीनां सेनामुखस्येत्यादिक्रमेण । कार्यानुसारतः पतिद्वयपत्तिलयादिसाध्यकार्यवशात् ॥ ७५—७६ ॥

मू.—दिवसे दिवसे संज्ञाः पृथक्कार्यस्वके बले ।

ता जानीयुस्तैन्यपाला न भटा नेतरे जनाः ॥ ७७ ॥

व्या.—संकेतानि ताः संज्ञाः । भटानां दत्तो भिन्नाः । इतरे जना उदासीना न जानीयुः इति योजना ॥ ७७ ॥

मू.—स्वाज्ञासश्वरणार्थाय सश्वरेयुस्त्वचिहिताः ।

शत्रूणामुपघातार्थं गुप्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ७८ ॥

व्या.—स्वाज्ञासश्वरणार्थाय राजकार्यचालनाय स्वचिहिता राजमुद्रोपलक्षिताः गुप्तिकर्मैतत् गोपनकरणम् । शत्रूणामुपघातार्थम् शत्रुकृतकपटप्रतिक्रियार्थमिति प्रचक्षते । तथा च निशि संकेतविरुद्धाभिधायिनः शिक्षणीया इति भावः ॥ ७८ ॥

मू.—यादृक् सैन्याधिपत्ये तु पूर्वं योऽधिकृतो भवेत् ।

स ज्येष्ठभावे नियतस्तत्पाश्चात्यास्तु तद्वशे ॥ ७९ ॥

व्या.—यादृक्सैन्याधिपत्ये यत्संज्ञिकसेनापतित्वे स पूर्वाधिपः । ज्येष्ठभावे ज्येष्ठत्वे नियतः क्लृप्तः । तत्पाश्चात्यास्तदनन्तराधिपतयः । तद्वशे तत्पूर्वाधिपत्याज्ञायां वसेयुरिति शेषः । अयं भावः एकः पत्याख्यसैन्याधिपः तस्य गणारूपसैन्याधिपत्यं दत्त्वा चानन्तरं पतेराधिपः क्रियते । यस्त्वपूर्वपत्यविपाज्ञां नोच्छेदः । एवं गुरुमाद्यधिपतिषु तरतमभावाश्रोहनीयाः ॥ ७९ ॥

मू.—पस्थाद्यङ्गपतीनष्टावक्षोऽप्यविषानुगान् ।

कृत्वा ज्येष्ठानुसारेण नियम्यास्तसर्वतैनिकाः ॥ ८० ॥

व्या.—नियम्याशिक्षणीयाः ॥ ८० ॥

मू.—राज्ञा नियमितास्त्यक्ता तथासंज्ञोत्तरप्रदान् ।

हन्यान्निशिचरान्सैन्ये नृपाज्ञापरिपन्थिनः ॥ ८१ ॥

व्या.—नियमितान् कृतमुद्राशिचिह्नान् । त्यक्त्वा विना । संज्ञो-
त्तरप्रदानानभिज्ञान् असंज्ञोत्तरप्रदानिति भेदः । राज्ञा गुरुमस्थापनाधिपे
कर्णेजपविरुद्धभाषिणः । शत्रव इति जेय इति भावः ॥ ८१ ॥

मू.—अधिपाः प्रतिसेनायास्त्वयः कार्यास्तुशिक्षिताः ।

उत्तमाधममध्यस्था ज्येष्ठाज्ञावशवर्तिनः ॥ ८२ ॥

व्या.—ज्येष्ठः उत्तमः ॥ ८२ ॥

मू.—दिवसे दिवसे सेनां परिवृत्य प्रचोदयेत् ।

एकत्र सुस्थितं सैन्यं शङ्कां त्वस्यापि साधयेत् ॥ ८३ ॥

व्या.—परिवृत्य व्यत्ययं कृत्वा । स्थानाग्निमयं कृत्वेति यावत् ।
त्वस्यापि मृतिदायकराज्ञोऽपि । शङ्कामुपचापरूपमयं साधयेत् कुर्यात्
॥ ८३ ॥

मू.—यस्त्वमात्योऽनुकूलस्स्याद्राजकार्यधुरन्धरः ।

सैन्यपालस्य तस्याज्ञां स्वयं राजा समाश्रयेत् ॥ ८४ ॥

व्या.—तस्यापत्सहायभूतामात्यस्य स्वयं राजा समाश्रयेच्छृणुयात् ।

॥ ८४ ॥

मू.—समुत्पिञ्जे स्वसैन्ये च संशसैर्योधयेदरीन् ।

वीराशंसनके तिष्ठेद्विजिगीषुर्नृपस्त्वयम् ॥ ८५ ॥

व्या —स्वसैन्ये समुत्पिञ्जे भृशमाकुले सति “समुत्पिञ्जे ना भृशमाकुले”त्य
मरः । संशप्तकैः शपथपूर्वकं युद्धादनिवर्तिभिः । “संशप्तकास्तु समया-
त्संग्रामादनिवर्तिनः” इत्यमरः । वीराशंसनके खण्डितगजाश्वादिभिरनि-
भयङ्करयुद्धभूस्थाने । “सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्गतिभयप्रदा” इत्यमरः ।
स्वयं नृपो विजिगीषुस्तन् । तिष्ठेत्पूर्वोक्तद्वादशराजमण्डलसहित इत्यर्थः
॥ ८५ ॥

मू.—कान्दिशिके स्वसैन्ये तु मुण्डानीके वसेत्स्वयम् ।

कृतलोहाभिसारस्तन् पश्चाद्गत्वा रिपून् जयेत् ॥ ८६ ॥

व्या.—कान्दिशिके दैवकृताङ्गयात्पलायमाने सति । “कान्दिशिको मयाद्रुतः” इत्यमरः । मुण्डानीके बह्यमाणलक्षणं द्रव्यूहे । कृतः लोहाभिसारोऽस्त्रधारणसमये कृतारार्तिकस्तन् । “लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिरि” त्यमरः ॥ ८६ ॥

मू.—गव्यूनिमात्रे यो व्यूहो बृहत्सैन्यस्य निर्मितः ।

अच्छत्रचामरैश्शूरैर्मुण्डानीकं स चोच्यते ॥ ८७ ॥

व्या.—बृहत्सैन्यस्य स्वप्रधानबलस्य गव्यूनिमात्रे गवोः क्रोशयोः मिश्रणं गव्यूनिमात्रम् । गोशब्दः क्रोशवाचीति दण्डी । यु मिश्रणे । तस्मिन्स्तद्व्यवधानं ददंशे । “चतुष्काधिकविंशत्याचाकुलैर्हस्तकरूपना । सहस्रैरष्टभिः ख्यातं हस्तकैः क्रोशमानकमिति” । अच्छत्रचामरैः । छत्रचामरादिबहिःप्रकाशोपकरणरहितैः शूरैर्निर्मितः मुण्डानीकं संज्ञित इत्युच्यते ॥ ८७ ॥

मू.—प्रत्यग्रे कर्मणि कृते श्लाघमानः कृतादरः ।

योधेभ्यः पूर्णपात्रं हि दद्याद्राजा विशेषतः ॥ ८८ ॥

व्या.—चारसंग्रहणार्थं बहुमानदानं वक्तुं प्रथमतः तत्कारणीभूतकृत्यमाह—प्रत्यग्रेति श्लोकेन । प्रत्यग्रे नूतने कर्मणि, साहसे । श्लाघमानः वीर्यश्लाघां कुर्वन् । कृतः आदारः योधेषु विश्वासो येन तथाभूतः सन् । विशेषतो मृत्युभिकं । पूर्णपात्रं सन्तोषश्रवणान्तरदीयमानबहुमानम् । “स्वप्निदन्तु मृशं (कृत्वा) श्रुत्वा दृष्ट्वा वा दीयते च यत् । पारितोषिकरिक्तं तत् पूर्णपात्रं वदन्ति ही” ति निबन्धनकारः ॥ ८८ ॥

व्या.—क्रीडशार्थं क्रियद्भनाधिर्न देयमित्यत्राह—दद्यादिति ।

मू.—दद्यात्प्रदृष्टो गियुतं वर्वाणां राजघातिने ।

तदर्थं तत्सुतबधे सेनापतिबधे तथा ॥ ८९ ॥

व्या.—राजपातिने शत्रुगजशिरश्छेदने । स्वयोधाय प्रहृष्टः सन्
वर्षाणामष्टाविंशतिगुञ्जापरिमितमुवर्णमुद्रिणाणाम् । “गुञ्जाष्टविंशतिमि-
तमहारजतमुद्रिणा । वर्षं स्यान्निष्कमित्यन्ये तामेवाहुस्सुवर्णकमि” ति
मेदिनी । नियुतं लक्षामिति कामन्दकटीकायां व्याख्यातम् । इद्यत्पा-
रितोषि रुविधिनेत्यादि । तत्सुतवधे राजपुत्रवधे कृते तदर्थं पञ्चाशत्सहस्रा-
ण्येत्यर्थः । सेनापतिरत्र सर्वसेनानायकः ॥ ८९ ॥

मू.—अक्षौहिणीपतिवधे तदर्थं पारिचक्षते ।

मन्त्र्यमात्यवधे चैव तदर्थं तु प्रदापयेत् ॥ ९० ॥

व्या.—अक्षौहिणीपतिवधे एकाक्षौहिणीनायकवधे पञ्चविंशत्सहस्राणि ।
बुद्धिसहायो मन्त्री । आपत्सहायोऽमात्यः । तदर्थं पञ्चशताधिकद्वादश-
सहस्रार्णात्यर्थः ॥ ९० ॥

मू.—अनीकिनी चमूश्चैव घृतना बाहिनीगणः ।

गुरुं सेनामुखं पत्तिरेतेषां पतिघातिने ॥ ९१ ॥

व्या.—अनीकिन्यादीन्यक्षौहिण्यंशानि । एतेषामुक्ताङ्गानां पतिघातिने
नायकहन्त्रे ॥ ९१ ॥

मू.—क्रमादर्धांशहासेन तत्तदर्धानि दापयेत् ।

वेतनादधिकश्चैतत्प्राप्य कुर्युश्च साहसम् ॥ ९२ ॥

व्या.—क्रमाज्येष्ठन्यूनभावक्रमात् । अर्धांशहासेनार्धांशसङ्कोचकरणेन ।
तत्तदर्धानि पूर्वपूर्वनायकहन्तृदीयमानादर्धानि । दापयेत् कोशाधिकारि-
णेति शेषः । एतत्प्रतिदानस्य फलमाह-वेतनादधिकमिति ॥ ९२ ॥

मू.—अक्षौहिण्याः पतिं हत्वा द्वितीयं वा तृतीयकम् ।

चम्बोरधिपतिश्चैव घृतनानां पतिं तथा ॥ ९३ ॥

व्या.—द्वितीयं पतिं तृतीयं वा पतिं । तथा चोत्तममध्यमादिषु ।
उत्तमं त्यक्तेतरौ हत्वेत्यर्थः । चम्बोश्चमूद्वयस्य घृतनां घृतनानामकसेनानां
पतिं हत्वा ॥ ९३ ॥

मू.—अनीकिनी हृता यावत्तावत्प्राप्नोति राजतः ।

इत्थमग्रेऽपि योक्तव्यं सन्मानमाधिपापहे ॥ ९४ ॥

व्या.—अनीकिनीनामकसैन्यपालहन्ता यावत्प्राप्नोति वर्वान् लभते तावदेव पूर्वोक्तसैन्यपालहन्ता इत्यर्थः । अग्रेऽप्यनीकिन्याः द्वितीयं तृतीयं पृतनयोरधिपं बाहिनीनामधिपं हत्वा चम्बाख्याधिपहन्ता यावत्पञ्चार्धशत्युत्तर शताधिकत्रिसहस्रसङ्ख्याकवर्वान्प्राप्नोति । एवं चम्बोर्द्वितीयं तृतीयं बाहिन्योः पतिं गणाख्यसेनानां पतिं हत्वा । पृतनाधिपदेति यावत् । एवम-
र्धाधिकद्विषष्ट्युत्तरपञ्चशताधिकसहस्रवर्वान्प्राप्नोतीत्यादिरीत्या योज्यम् ।
बाहिनीपतिहन्तुस्सपादैकाशीत्यधिकसप्तशतवर्वाः । गणादिसेनापति-
हन्तृष्वर्धाशन्यूनाः ॥ ९४ ॥

मू.—पलायितं सायुधन्तु धृत्वा स्वमटदायिने ।

वर्वाणां पञ्च वै दद्यात्तस्मै सत्कृत्य भूमिपः ॥ ९५ ॥

व्या.—स्वमटदायिने स्वशूरस्य स्वाधीनकर्त्रे ॥ ९५ ॥

मू.—पलायितं स्वभृतिकं विशस्त्रं देहलोभिनम् ।

धृत्वा निवेदिने दद्याद्द्वीणाञ्च त्रिकं नृपः ॥ ९६ ॥

व्या.—स्वभृतिकं स्वस्माद्धृतिर्वेतनं यस्य सः स्वभृतिकः तम् ।
विशस्त्रं शस्त्ररहितम् । देहलोभिनं युद्धे छेदभेदादिरूपोपद्रवध्यायिन-
मित्यर्थः । निवेदिने वशीकरणसमर्थाय । त्रिकं त्रीन् वर्वानित्यर्थः
॥ ९६ ॥

मू.—गजश्च गजसादिश्च महारथिकमस्तकम् ।

छित्वा निवेदयेद्राज्ञो द्विसाहस्रं स चार्हति ॥ ९७ ॥

व्या.—गजसादिनं गजपृष्ठमधिरुद्धं शत्रुयोधनसमर्थशूरश्चेत्यर्थः ।
महारथिकः—

एकादशसहस्राणि योधयेद्यस्तु बन्विनाम् ।

स वै महारथः प्रोक्तस्ततश्चातिरथस्मृतः ॥

इत्युत्तलक्षणः । तस्य मस्तकं शिरः । निवेदयेद्गणादाहत्य दर्शयेत्
॥ ९७ ॥

मू.—हयारूढवरं हत्वा पादाताधिपतिं तथा ।

वर्वाणाञ्च सहस्रस्य योग्यो भवति राजतः । ९८ ॥

व्या.—हयारूढानां वरो नायकः तम् । योग्यः पात्रम् ।
राजतो राजस्तकाशात् ॥ ९८ ॥

मू.—शत्रुसैन्यात्कुञ्जरं वा रथं वा यस्समाहरेत् ।

पञ्चाशद्वत्सम्मानं स प्राप्नोत्विति राजतः ॥ ९९ ॥

व्या.—कुञ्जररथावनधिष्ठितपुरुषो । इह युद्धे । प्राप्नोत्विति लोका-
शिक्षणे ॥ ९९ ॥

मू.—प्रतिप्रयाणं भृत्यानां भक्तं देयं स्थितौ न हि ।

मार्गायासं विदित्वैषां वेतनादधिकं त्विदम् ॥ १०० ॥

व्या.—प्रतिप्रयाणं प्रयाणे प्रयाणे । भक्तं ब्रीहितण्डुलादिधान्यम् ।
स्थितौ निवेशनसमये । देयमित्यर्थेन भक्तमित्यनुकर्षः । भृतिस्तु
देयैवेत्यर्थः । कुतस्तेषां वेतनादधिकं धान्यादिदानं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह-
मार्गायासमिति । तेषां भूराणां । न त्वितरेषामित्यर्थः । इतरेषां मार्गा-
द्यायासवत्त्वेऽपि युद्धादिरूपदुर्घटकार्याभावाद्देतनैव तेषां निर्वाहः ।
भूराणान्तु पथ्यशनमपि देयमिति भावः ॥ १०० ॥

मू.—अन्येषु वा साहसेषु वेतनादधिकं नृपः ।

लोकसंग्रहणार्थं दद्याद्वै पारितोषिकम् ॥ १०१ ॥

व्या.—अन्येषु साहसेषु शत्रुसैन्ये स्थित्वा तद्वार्तां स्वराज्ञे निवेदनम्,
युद्धे प्रथममभिमुखशत्रुगमनं, मार्गे वृक्षवापीस्थितशत्रुकर्तनमित्यादिरूपेषु ।
लोकसंग्रहार्थं शूरजनमेलेनार्थम् । पारितोषिकं स्वसन्तोषमूचकं द्रव्य-
वस्त्रभूषणादिरूपम् ॥ १०१ ॥

मू.—मटेभ्यश्चैव वस्त्राणि रजकानाञ्च वेतनम् ।

तद्देतनैर्नैव करुष्यान्मौषधानि च रोगिणाम् ॥ १०२ ॥

व्या.—रजकानां शूरवस्त्रक्षालकभृत्यानां । रजक इति श्मश्रुवर्ष-
कादिबाधिन्याहुःपलक्षणम् । मटेभ्यो गृहीत्वेति शेषः । तद्देतनैर्नैव
मठभृत्यैव तेषां वेतनं करुष्यामिति योजना । रोगिणां रोगमनुभूयमाना-
नाम् । मौषधान्यगदानि करुष्यानीत्यनुकर्षः ॥ १०२ ॥

मू.—परराष्ट्राजितं द्रव्यमर्थं राजा विमज्य तु ।

योधेभ्योऽर्धं प्रदेयं स्यादर्धं च स्वयमाहरेत् ॥ १०३ ॥

व्या.—परराष्ट्राजितं शत्रुराज्याच्छूरैराहतं द्रव्यं तदुपलक्षितवस्त्र-
मूषगादिरूपमर्थं यथा तथा विमज्य योधेभ्य आहतेभ्यः तत्सहायेभ्य-
श्चार्धं प्रदेयम् । उर्वरितं स्वयमाहरेत् ॥ १०३ ॥

मू.—हयं वा शकटीं वापि हरेत्सोपस्कृतां मठः ।

तदर्धं तुर्यमंशान्तु स लभेद्राजसस्कृतः ॥ १०४ ॥

व्या.—सोपस्कृतामुपकरणसहितां । इदं हयस्यापि लिङ्गव्यत्ययेन ।
तदर्धस्य तन्मूल्यस्य “मूल्ये पूजाविधिवर्ध” इत्यमरः । तुर्यं चतुर्थमंशं
भागम् स आहर्ता ॥ १०४ ॥

मू.—शिथिलानि च शस्त्राणि लुण्ठितं शत्रुभिर्युधि ।

स्वयोषानां नृपो दद्याद्वेतनं परिहाप्य च ॥ १०५ ॥

व्या.—शिथिलानि जीर्णानि । शस्त्राणि शस्यन्ते हन्यन्ते यैरिति
शस्त्राणि खड्गादीनि । लुण्ठितं बलात्परिमुषितं । वेतनं परिहाप्य
भृतिं विना । भृतावन्तर्भावमकृत्वा । राज्ञा स्वहस्तादेतानि देयानीति
भावः ॥ १०५ ॥

मू.—युद्धे स्वार्थं मृता ये च शत्रुभिस्तत्स्वबन्धुषु ।

सेवया जीरिता ये च देयं तेषान्तु जीवनम् ॥ १०६ ॥

व्या.—स्वार्थं राजकार्यार्थं । तेषां मृतानाम् । स्वबन्धुषु पुत्रपत्नी-
मातापितृषु । ये च सेवया राजसेवया । जीरिता जरां प्राप्ताः
॥ १०६ ॥

मू.—मृतानां जीवताश्चापि पूर्वं सेवापरात्मनां ।

तदीयानान्तु तेषां वा पूर्वभर्मार्धजीवनम् ॥ १०७ ॥

व्या.—मृतानां मृतसम्बन्धिनां पूर्वसेवापरात्मनां जीवतां वृद्धानां ।
पूर्वभर्मार्धजीवनम् । सेवाकालश्च वेतनार्धरूपम् जीवनं । मृतयो भर्म
वेतनमित्यमरः ॥ १०७ ॥

व्या.—अवृद्धानामपि राजकार्यार्थं सक्षतानां अर्धवेतनं—देयमित्याह सङ्ग्रामेति ।

मू.—सङ्ग्रामाभिमुखाः कृन्ता युवानो न मृता भटाः ।
राजसेवास्वशक्ता ये तेषां पूर्वार्धजीवनम् ॥ १०८ ॥

शत्रुणामुपघातार्थं तस्य मर्माणि योऽर्पयेत् ।

स्वस्मै तस्यापि कर्मण्या द्विगुणा परिकीर्तित्ता ॥ १०९ ॥

व्या.—उपघातार्थमुपद्रवार्थं । तस्य शत्रोः । जातावेकवचनम् ।
मर्माणि विधराणि स्वस्मै राज्ञे योऽर्पयेत् ज्ञापयेत् । तस्यापि आख्यातु-
रपि कर्मण्या कर्मसाध्या भूतिः । कीर्तिता । नीतिशास्त्राभिज्ञैरिति शेषः
॥ १०९ ॥

मू.—शत्रुसेनाविभेत्तारं दुर्गारोहणतत्परम् ।

स्वराज्यवृद्धिकर्तारं योजयेद्द्रविणोत्करैः ॥ ११० ॥

व्या.—शत्रुसैन्यानां रिपुसैन्यानां विभेत्तारं विशेषतो विद्रावकम् ।
मारकं वा । दुर्गारोहणतत्परं शत्रुदुर्गसालग्रहणार्थं तदारोहणचतुरम् ।
आसक्तमिति यावत् । स्वराज्यवृद्धिकर्तारं । स्वराष्ट्रीयेभ्योऽधिकतरग्रहणश्च ।
भरणराष्ट्रदानादिभिस्सत्कुर्यादिति फलितार्थः ॥ ११० ॥

मू.—इत्थं विधामिस्तु भटान् नियोज्य

राजा कृतार्थस्तु रिपून्निहत्य ।

संप्राप्य कीर्तिं महतीं श्रियश्च

महीयते राजवराभिवन्द्यः ॥ १११ ॥

॥ इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां सेनानयनकथनं नाम

षष्ठः सर्गः ॥

व्या.—एवं प्रीतिदाने कृते राज्ञां फलमाह । इत्थं विधाभिरेता-
दृशप्रकाराभिः “विधा विधौ प्रकारेचे”त्यमरः । रिपून्निहत्य कृतार्थस्तन् कृत-
प्रयोजनो भूत्वा । राजवराभिवन्द्यः मूर्ध्नाभिषेकैः कृताभिवादनः । महीयते
सर्वोत्कर्षेण सिद्धतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृतायां नीतिप्रकाशिकातत्त्वविद्वत्तौ षष्ठस्तर्गः ॥

॥ अथ सप्तमस्सर्गः ॥

(सैन्ययोगकथनम्)

मू.—अथ वैन्य प्रवक्ष्यामि सेनानयविवृद्धये ।

पत्तिमारभ्य गणनां यावदक्षौहिणीं तव ॥ १ ॥

व्या.—हे वैन्य वेनुपुत्र ; पृथो इत्यर्थः । पत्तिं तदाख्यां ध्वजिनीम् । आरभ्योपक्रम्य । यावदक्षौहिणीं अक्षौहिणीपर्यन्तम् । तव वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १ ॥

मू.—शताङ्गानामिभानाश्च सैन्धवानां महीपते ।

पदातीनाश्च भद्रं ते सैन्यस्थानां विशेषतः ॥ २ ॥

व्या.—शताङ्गानां रथानां । “शताङ्गस्स्यन्दनो रथः” इत्यमरः । इभानां गजानां । सैन्धवानां हयानां । “हयसैन्धवसप्तयः” इत्यमरः । भद्रं ते इति वाक् सौमङ्गल्यद्योतनार्थम् । सैन्यस्थानां सेना-समूहविद्यमानानां । गणनामिति पूर्वश्लोकेनान्वयः । २ ॥

मू.—पत्तिस्सेनामुखं गुल्मं गणो वै वाहिनी ततः ।

पृतना चम्बनीकिन्यौ ततश्चाक्षौहिणी स्मृता ॥ ३ ॥

एते सेनाविशेषा वै पत्तौ मुख्यान् वदामि ते ।

रथं नागं तुरङ्गाश्च पदातीश्च विशेषतः ॥ ४ ॥

एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च हयास्त्रयः ।

यस्यां सा पत्तिरेतेषां सहायान्प्रब्रुवेऽधुना ॥ ५ ॥

व्या.—एतेषां रथगजतुरङ्गपदातीनाम् ॥ ५ ॥

मू.—नागा दश रथस्यास्य शतमश्वस्तद्वानुगाः ।

सहस्रं तु नराः प्रोक्ताः परिवारा नृपाङ्गया ॥ ६ ॥

व्या.—अस्य रथस्य पत्तिरूपसेनामुख्यनायकसमेतरथस्य शतमश्वः ।

नागाः गजाः दश । सहस्रं सहस्रसङ्ख्याकाः नराः पादचारिणः

सहान्योन्यसहायभूताः । अनुगा अनुसारिणः । परिवागस्सेवकाः
नृपाज्ञया राजशासनेन प्रोक्ताः नियमिता भवेयुरिति शेषः । शतं ब्राह्मणा
इतिवत् ॥ ६ ॥

मू.—एकस्यैकस्य नागस्य शतमश्वः प्रयायिनः ।

पदातयस्तहस्रं तु प्रत्यङ्गेष्वनुयायिनः ॥ ७ ॥

व्या.—एकस्यैकरथरक्षाविधौ नियमितदशगजेषु प्रत्येकं प्रत्येकमेकै-
कस्येत्यर्थः । शतमश्वः प्रयायिनः पादरक्षार्थं नियमिताः सेनाङ्गेषु
चतुर्विधसेनाङ्गघटकभूताः अनुयायिनस्सेवकाः ॥ ७ ॥

मू.—एकस्यैकस्य चाश्वस्य सहस्रं तु पदातयः ।

दश चैतान् पत्नीन् युक्त्वा कात्स्न्येन गणना त्रियम् ॥ ८ ॥

व्या.—एकस्यैकस्य चाश्वस्य च गजपादसंरक्षणनियमिताश्वशतेषु
प्रत्येकमेकस्यैकस्य हयस्य च सहस्रं पदातयः पादचारिणः अनुयायिन
इति पूर्वेण सम्बन्धः । दर्शितान् । “एको रथो गजश्चैको नराः
पञ्च हयास्त्रयः” इत्यादिनोक्तान् पत्नीन् । सर्वनायकरथिकसहितरथ-
नवगजनायकाधिपैकगजपतिसहितगजसप्तनवत्युत्तरनवशतहयपतिसहिताश्वसा-
दित्रयाश्वत्रयपञ्चनवत्युत्तरशतनवकाधिकनवकवतिसहस्रनायकपञ्चपदातिनाय-
कान् । युक्त्वा मेलयित्वा । रथिकादिनिष्ठपत्तित्वस्य रथादिषूपचारः ।
कात्स्न्येन साकल्येन । इयं वक्ष्यमाणगणना बोध्येति शेषः । तथाचार्यं
फलितोऽर्थः । सर्वाधिपो रथिकः । गजाधिपाज्ञायां न रथिकः ।
अश्वधिपाज्ञायां न गजी । पत्तिनायकाज्ञायां नाश्वपतयः । त्रयो
यथाभागं स्वस्वपरिवारसहितानां सजातीयानां गजपतिप्रभृतयः सेनामुखादिषु
रथिकास्त्वन्त्रपतयः तेऽपि खोक्तृष्टसेनापतिवशवर्तिनस्स्युरिति ॥ ८ ॥

मू.—एको रथो दश गजाः सहस्रश्चापि वाजिनः ।

लक्षसङ्ख्या नराः पक्षावेवमग्रेऽपि योजना ॥ ९ ॥

व्या.—मिलितानां पद्यादिसेनास्थानां सर्वेषां गणनां वक्ति—एको रथ इत्यादिना । पत्तौ पद्याख्यसमूहेषु । घटकाः । रथः एकः । गजा १० वाजिनः १००० नराः पदातयः १००००० । अग्रेऽपि सेनामुखादावप्येवं योजना ॥ ९ ॥

मू.—पच्यङ्गैस्त्रिगुणैस्सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ।

अनीकिनीं दशगुणामाहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥ १० ॥

व्या.—यथोत्तरमनीकिनीपर्यन्तम् दशगुणा असौहिणी ॥ १० ॥

मू.—सेनामुखे तु गुणितास्त्रयश्चैव रथा गजाः ।

त्रिंशत्त्रिलक्षपदगास्त्रिसहस्रं हि वाजिनः ॥ ११ ॥

व्या.—सेनामुखे रथाः ३, गजाः ३०, वाजिनः ३०००, पदगाः ३००००० ॥ ११ ॥

मू.—गुल्मे नव रथाः प्रोक्ता नागानां नवर्ति विदुः ।

अश्वानां नव साहस्रं नवलक्षाः पदातयः ॥ १२ ॥

व्या.—गुल्मे रथाः ९, गजाः ९०, अश्वाः ९०००, पदातयः ९०००००, विदुर्नीतिज्ञा इति शेषः ॥ १२ ॥

मू.—गणाख्ये तु शताङ्गानां वराणां सप्तविंशतिः ।

स्तम्बेरमाणां द्विशतं सप्तर्तिं प्राहुरार्यकाः १३ ॥

सप्तर्षिशतिसाहस्रं गन्धर्वाः परिकीर्तिताः ।

सप्तविंशतिलक्षास्तु स्मृताश्चात्र पदातयः ॥ १४ ॥

व्या.—गणाख्ये गणनामकचतुर्थव्यूहे २७ । शताङ्गा रथाः “शताङ्गस्यन्दनो रथ” इत्यमरः । गजाः २७० । आर्यका मारिषाः । “वासुगर्ग्यस्तु मारिषः” । इत्यमरः । गन्धर्वा अश्वाः २७००० पदातयः २७००००० । अत्र गणे ॥ १४ ॥

मू.—बाहिन्यां स्यन्दनाः प्रोक्ता षेकाशीत्या नियोजिताः ।

दशोत्तराष्ट्रशतकाः पद्मिनश्चात्र कीर्तिताः ॥ १५ ॥

एकाशीतिसहस्रास्तु तुरङ्गाः सम्प्रकीर्तिताः ।

एकाशीतिकलक्षा वै विख्याताः पादचारिणः ॥ १६ ॥

व्या.—वाहिन्यां तदाख्यध्वजिन्यामेकाशीत्या एकाशीतिसंख्यया
नियोजिता युक्तीकृताः स्यन्दनाः ८१ । पश्चिम इभाः “इमःस्तम्भेरमः
पद्मी, इत्यमरः ” ८१० । कीर्तितास्तिष्ठन्तीति विख्याताः । तुरङ्गाः
८१००० पादचारिणः ८१००००० ॥ १५-१६ ॥

मू.—त्रयश्च चत्वारिंशच्च द्विशतं पृतनारथाः ।

चतुश्शतश्च त्रिंशच्च द्वे सहस्रे च दन्तिनाम् ॥ १७ ॥

तुरङ्गाणां सहस्राणि त्रिचत्वारिंशदेव तु ।

द्वे लक्षे चैव राजेन्द्र द्वे कोटी च नृणां भवेत् १८ ॥

त्रिचत्वारिंशच्च लक्षं पदातीनां निबोध मे ।

व्या.—पृतनायां पृतनाख्यसेनायां रथाः २४३ । दन्तिनो गजाः
२४३० । तुरङ्गाः २४३००० । पदातीनां सङ्ख्यामाह द्वे कोटी चेत्या-
दिना । पदातीनां नृणामित्यन्वयः । पादचारिणः २४३००००० ।
मे मत्तो, निबोध अवोहि ॥ १७-१८ ॥

श्रोतृणामनुपेक्षणीयत्वरूपशिष्यावधानाय मध्ये मध्ये प्रतिज्ञा कार्येति
मत्वा तामाह । चम्बाख्येत्यादिना ।

मू.—चम्बाख्ये सप्तमव्यूहे गणनां वचिम् विस्तरात् ॥ १९ ॥

चम्बां सप्तशतैकन्यूनत्रिंशद्रथास्मृताः ।

सप्तैव च सहस्राणि द्वे शते नवतिस्तथा ॥ २० ॥

गजानां सप्तलक्षाणि चैकोनत्रिंशदेव तु ।

सहस्राणि हयानाश्च पदातीनामथो शृणु ॥ २१ ॥

सप्तकोट्यश्च चैकोनत्रिंशल्लक्षाणि भूपते ।

जगुर्गणिततत्त्वज्ञा गणानां बुद्धिजीविनः ॥ २२ ॥

व्या.—सप्तमे व्यूहे पत्तिमारम्य सप्तमसैन्ये गणानां रथगजतुरग-
पदातीनां सङ्ख्यां विस्तराद्ब्रूयामि ॥ १९ ॥

अत्र विशेषः । उद्योगपर्वणि १५४ तमेऽध्याये यथा—

यथा रथास्तथा नागाः बद्धकक्ष्याः खलुकृताः ।

वभूवुस्तप्तपुरुषा रत्नपन्तुलवाद्भयः ॥ (?)

द्वावङ्कुशधरौ तेषु द्वावुत्तमधनुर्धरौ !

द्वौ वरासिधरौ राजन्नेकः छत्रपताकधृत् ॥

गर्जैर्मत्तैस्तमाकीर्णं सर्वमायुधकोशकैः ।

रथस्यासन् दश गजा गजस्य दश बाजिनः ॥

नरा दश हयस्यासन्पदरक्षाः समन्ततः ।

रथस्य नागाः पश्चासन्नागस्यासंस्तथा हयाः ॥

हयस्य पुरुषास्तप्त भिन्नसन्धानकारिणः ।

सेना पञ्चशतं नागाः रथास्तावन्त एव च ॥

पश्चाशच्च शतश्चाश्वा नराः पञ्चगुणास्ततः ।

दशसेना च एतना” इत्यादि ।

चम्बां रथाः ७२९ । गजाः ७२९० ॥ २० ॥

सप्तलक्षाणीत्यादिना अश्वसंख्या । गजानामिति पूर्वान्वयी
हयाः ७२९००० । अयो इत्यश्वसङ्ख्यानन्तर्यबोधकमव्ययम् ।

“मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्नर्येण्वथो अथ” इत्यमरः ॥ २१ ॥

पादचारिणः ७२९००००० । गणानां पादातगणानाम् ॥ २२ ॥

मू.—अनीकिन्यां द्वे सहस्रे सप्ताशीत्यधिकं शतम् ।

रथानामथ नागानां गणनां वच्मि तेऽनघ ॥ २३ ॥

एकविंशत्सहस्राणि तथाचाष्टशतं नृप ।

सप्ततिश्चेत्यथाश्वानां संख्यां शृणु समाहितः ॥ २४ ॥

एकविंशतिलक्षाणि सप्ताशीतिं सहस्रकम् ।

एकविंशतिकोट्यश्च पदातीनां नराधिप । २५

सप्ताशीतिश्च लक्षाणां विद्धि बुद्धिमतां वर ।

एतद्विशगुणा या स्यात्तान्त्वमक्षौहिणीं शृणु ॥ २६ ॥

व्या.—अनीक्रिन्यां तदाख्यसेनायां रथाः २१८७ । नागाः २१८७० । अनघ अमोघपराक्रम ! । समाहितः सावधानचित्तः । अश्वाः २१८७००० । पदातयः पत्तयः २१८७०००००० । हे नराधिप पृथो । जनमेजयसम्बोधनं वा ॥ २९ ॥ एतद्दशगुणानीकिनी दशगुणां शृणु गणनापूर्वकमाकर्णयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

मू — अक्षौहिण्यान्त्वेकविंशत्सहस्राणि जनाधिप ।

तथाचाष्टशतश्चैव सप्ततिं रथगां विदुः ॥ २७ ॥

अष्टादश सहस्राणि द्वे लक्षे च नरेश्वर ।

तथा सप्तशतश्चैव गजानां गणना त्वियम् ॥ २८ ॥

द्वे कोटी चैव लक्षाणामष्टादश महीपते ।

तथा सप्ततिसाहस्रा गन्धर्वाश्शीघ्रयायिनः ॥ २९ ॥

द्वे चार्बुदे च कोटिश्राप्यष्टादश समीरिता ।

लक्षाणां सप्ततिश्चैव पदातीनामितीर्यते ॥ ३० ॥

एतानक्षौहिणोसंस्थान्विना राज्ञो रथा गजाः ।

अश्वास्त्वतन्त्रास्तन्यन्ये पृष्ठगोपां नृपस्य ते ॥ ३१ ॥

व्या.—अक्षौहिण्यां रथाः २१८७० । रथं गामिनीति रथगा । तां । सप्ततिमित्यर्थः ॥ २७ ॥

गजाः २१८७०० । इयं तावती गणना ॥ २८ ॥

गन्धर्वा अश्वाः २१८७००००० । लक्षाणामष्टदश अष्टादशलक्षसङ्ख्या-
कास्तप्ततिसाहस्राः । सहस्राण्येव साहस्राणि । सप्ततिसहस्राणि
गणिता येषां ते सप्ततिसाहस्राः । शीघ्रयायिनो जवप्रयातारः ॥ २९ ॥

पदातयः २१८७००००००० । लक्षाणां सप्ततिः । सप्तति-
लक्षणीत्यर्थः । इयती एतावत्प्रमाणवती पदातीनां गणनेति शेषः ।
इतीति चाक्षौहिण्या गणनासमाप्तिवाचकश्शब्दः ॥ ३० ॥

अक्षौहिणीसंस्थान् तस्यां गणितान्विना । अन्ये तद्विज्ञा इत्यर्थः ।
रथाः । गजाः अश्वाः । नृपस्य पृष्ठगोपाः देहस्रक्षकाः । स्वतन्त्रा
अधिराजनिन्नाज्ञायामवर्तमाना इत्यर्थः । सन्ति नीतिशस्त्रतिष्ठास्तिष्ठन्ति
॥ ३१ ॥

मू.—पच्याद्यङ्गे ध्वजपटाः पृथक्कार्या विशेषतः ।

स्वसैन्यस्य च शत्रोश्च वैलक्षण्यस्य सिद्धये । ३२ ॥

व्या. —विशेषतो विविधवर्णभेदतः ॥ ३२ ॥

मू.—युवराजाय वर्वाणां पञ्चसाहस्रिकी भृतिः ।

पर्वसेनाप्रणेत्रे च चतुस्साहस्रिकी च सा ॥ ३३ ॥

व्या.—प्रसङ्गाद्युवराजादिराजकीयानां मासिकवेतनं विविच्याह युव-
राजायेत्यादिना । युवराजाय राज्यतन्त्रविचारणकुशलराजपुत्रतद्भ्रातृदौ-
हित्रादिरूपाय “पुत्रो भ्राताथ दौहित्रो राज्ञा यो राज्यचिन्तकः ।
त्वेन स्वकृत्येऽधिकृतो युवराजं हि तं विदुरि”ति शौनकस्मरणात् । पर्वणां
पूर्वोक्तमुद्रिणां पञ्चसाहस्रिकी पञ्चसहस्रसङ्ख्याका । भृतिर्मासिमासि
दीयमानवेतनमित्यर्थः । सा भृतिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

मू.—भृतिश्चातिरथे देया वर्वाणां द्विसहस्रकम् ।

महारथाय साहस्रद्वयं राज्ञाऽभिमासकम् ॥ ३४ ॥

व्या.—अतिरथे पूर्वोक्तलक्षणे । अधिमासिकं त्रिंशद्दिननियमितं
जीवनम् ॥ ३४ ॥

मू.—वेतनं रथिकायाथ साहस्रं गजयोधिने ।

दद्यादर्धस्थायाथ वेतनं शतपञ्चकम् ॥ ३५ ॥

व्या.—साहस्रं सहस्रवर्षसङ्ख्याकवेतनम् । शतपञ्चकं पञ्चशत-
सङ्ख्याकमित्यर्थः । रथिकाय रथाधिपतये गजयोधिने मजैर्युक्तो यो
युध्यति तस्मै शत्रूनुद्दिश्य युद्धतत्पराय । गजाधिपतय इति यावत्
॥ ३५ ॥

मू.—एकस्मै रथिकायाथ तादृशे गजसादिने ।

निष्काणां त्रिंशत् दद्याद्यतस्तौ तत्कुटुम्बिनौ ॥ ३६ ॥

व्या.—एकस्मै रथिकाय एकरथनाथाय । तत्कुटुम्बिनौ तद्रक्षकौ ॥ ३६ ॥

मू.—सर्वाश्वाधिपती राज्ञः त्रिसाहस्रं स चार्हति ।

पादाताधिपतिश्चापि द्विसाहस्रस्य भाजनम् ॥ ३७ ॥

व्या.—सर्वाश्वानामधिपतिर्नायकः । राज्ञस्सकाशात् ॥ ३७ ॥

पादातानां सहस्रस्य नेत्रे पंचशतं स्मृतम् ।

तश्चाचाश्वसहस्रेशे सहस्रं वेतनं भवेत् ॥ ३८ ॥

पदातये सुवर्णानां पञ्चकं वेतनं भवेत् ।

शतपच्यधिपे सप्त वर्वाणां हययायिने ॥ ३९ ॥

व्या.—नेत्रे नायकाय । “अधिभूनायको नेता” इत्यमरः । सहस्रं सर्वत्र वर्वाणामित्यनुषज्यते ॥ ३८ ॥

सुवर्णानां वर्वाणां । हययायिने । एकाश्वनायकाय । वर्वाणां सप्त वेतनं-पदातिशतनायके इवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

मू.—गजयन्तुस्सारथेश्च ध्वजिने चक्रपाय च ।

पदातित्रिशतेशाय पथिकोष्ट्रचराय च ॥ ४० ॥

वार्तिकाधिपतेश्चाऽपि वेत्रिणां पतये तथा ।

सूतमागधवन्दीनां पतये वीवधाधिपे ॥ ४१ ॥

सेनाया भृतिदात्रे च भटानां गणनापरे ।

मासि मासि तु वर्वाणां दश पञ्च च वेतनम् ॥ ४२ ॥

व्या.—गजयन्तुर्हस्तिपकाय । ध्वजिने ध्वजस्तम्भाधारकाय । चक्रपाय चक्ररक्षकाय । पथिकोष्ट्रचराय पन्थानमेकदिनेन त्रिशत्कोशमितमार्गं यच्छति य. पथिकः । तादृशश्वासावुष्ट्रश्च तेन चरायोष्ट्र-वार्तिकायेत्यर्थः ॥ ४० ॥

वार्तिकानां शत्रुराष्ट्रवार्ताहराणां । अधिपतेः । वेत्रिणां यष्टिधर-दूतानाम् । वीवधाधिपे । वीवधो धान्यादेः प्राप्तिः । तस्याधिपः । तद्विचारणकर्ता । “धान्यादेर्वीवधप्राप्ति”रिति कोशः ॥ ४१ ॥

भृतिदात्रे बेतनदानाधिकृताय । भठानां गणनापरे अन्नयूनाधिक-
विचाराधिकृताय । दशपञ्च पञ्चदशेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

मू.—तत्तत्कार्यानुसारेण कुलपर्यायतस्तथा ।

भठानान्तु भृतिः कल्प्या तत्तत्कालानुसारतः ॥ ४३ ॥

व्या.—तच्च तच्च तत्तत् । तत्तच्च तत् कार्यञ्च तत्तत्कार्यं ।
तस्यानुसारोऽनुरोधः । तेन । कुलपर्यायतः कुलक्रमानुरोधेन । तत्त-
त्कालानुसारतः दूरगमनयुद्धकालानुसारात् ॥ ४३ ॥

मू.—आहवेषु स्थितशूरा जिघांसन्तो महीक्षितः ।

युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ ४४ ॥

व्या.—ननु बुद्धिपूर्वकं युद्धे मृतस्यात्मघातरूपदोषस्यादित्या-
शङ्क्याह-प्रत्यवायो नास्ति प्रत्युत पुण्यलोकावाप्तिरस्तीत्याह आहवेष्विति ।

अपराङ्मुखा अभिमुखं युध्यमानाः । शक्त्या परं स्वसामर्थ्यानु-
सारेण स्वर्गं यान्ति । इह देहं त्यक्तेति शेषः । “द्वाविमौ पुरुषौ
लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राज्योगयुक्तश्चरणे चाभिमुखो हत इति ”
पराशरोक्तेः ॥ ४४ ॥

मू.—न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् ।

दिग्धैरग्न्युज्वलैर्यन्त्रैस्तन्त्रैश्चैव पृथग्विधैः ॥ ४५ ॥

व्या.—कूटैः कपटप्रहारसाधनैः । तान्येव विवृणोति दिग्धैरित्या-
दिना । दिग्धैर्विषलिप्तैः । अग्न्युज्वलैर्ज्वलत्काष्ठैः । यन्त्रैरुपलोक्यैः ।
तन्त्रैः कृत्यादिक्षुद्रप्रयोगैः ॥ ४५ ॥

मू.—न हन्याद्दृक्षमारूढं न ह्यीविं न कृताञ्जलिम् ।

न मुक्तकेशं नासीनं न तवाऽस्मीति वादिनम् ॥ ४६ ॥

व्या.—तवास्मीति वादिनं शरणागतम् ॥ ४६ ॥

मू.—न प्रसुप्तं न प्रणतं न नम्रं न निरायुधम् ।

नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ४७ ॥

व्या.—अयुध्यमानं युद्धश्रान्तम् । पश्यन्तं विनोदार्थिनम् । राज-
भृत्यत्वरहितमित्यर्थः । परेण समागतमन्येन सह युद्धं कुर्वन्तम् ।
उदासीनं न हन्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

मू.—आयुधव्यसनम्प्राप्तं नार्तं नातिपरीक्षितम् .

न हीनं न परावृत्तं न च वल्मीकमाश्रितम् ॥ ४८ ॥

व्या.—आयुधव्यसनमुपकरणस्खलनं प्राप्तम् । वस्तुत आयु-
धरहितमिति न यौनरुक्त्यम् । नातिपरीक्षितं शस्त्रशिक्षापरीक्षाराहितम् ।
परावृत्तं युद्धात्पश्चान्निवृत्तम् ॥ ४८ ॥

मू.—न मुखे तृणिन हन्यान्न स्त्रियो वेषधारिणम् ।

एतादृशान् मटैर्वापि घातयन् किस्त्रिवर्षी भवेत् ॥ ४९ ॥

व्या.—मुखे तृणिनं मुखावच्छेदेन तृणधारिणम् । स्त्रियोवेषधारिणम् ।
स्वयं न हन्यादिति सर्वत्र योज्यम् ॥ ४९ ॥

मू.—हन्यमानस्य यत्किञ्चिदुष्कृतं पूर्वसञ्चितम् ।

तत्सङ्गृह्य स्वमुक्तं तेभ्यो दद्यात्तथाविधः ॥ ५० ॥

व्या.—हन्यमानस्य हननशीलस्य । हननकर्मभूतस्य । स्वस्य
हननं कर्तुः । सुकृतम् तेभ्यो हन्यमानेभ्यः । तथाविधः घातकः
॥ ५० ॥

मू.—मार्गशीर्षे शुभे मासि कुर्याद्यात्रां महीपतिः ।

फाल्गुने वापि चैत्रे वा यदा पश्येद्ध्रुवं जयम् ॥ ५१ ॥

व्या.—यात्राकालमाह-मार्गशीर्षेत्यादिना । जयं जयसत्पथनस्व-
शक्त्युपचयादि ॥ ५१ ॥

मू.—शत्रुसेविनि मित्रे च गूढयत्नतमो भवेत् ।

गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतमो रिपुः ॥ ५२ ॥

व्या.—शत्रुसेविनि शत्रूपजापवति । मित्रे मित्रप्रवादे । गतप्रत्यागते
गतसहितप्रत्यागते । गते गमने प्रत्यागते चेत्यर्थः । स हि कष्टतमो-
ऽतिक्रूरः । रिपुर्वा ॥ ५२ ॥

मू.—दण्डव्यूहेन सेनान्तु नयेत्तु शकटेन वा ।

बराहगरूढाभ्यां वा सूच्या वा मंफरेण वा ॥ ५३ ॥

व्या.—नयेत् चारयेत् ॥ ५३ ॥

मू.—यतो भवेद्भयं शत्रोस्ततो विस्तारयेद्बलम् ।

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु नवेशयेत् ॥ ५४ ॥

व्या.—शत्रोः भयं शत्रुसत्काशाङ्गीतिः । यतो यादृशप्रदेशात् । ततस्तदभिमुखितया विस्तारयेदधिकगुल्मस्थापनपूर्वकस्कन्धावारकल्पनया प्रसारयेत् । सेनापतिः सर्वसेनानायकः बलाध्यक्षः स्वल्पसेनानायक इति भेदः ॥ ५४ ॥ सर्वदिक्षु सेनायाः परितः प्रवेशनिर्गममार्गेषु ।

मू.—यतश्शङ्का भवेद्भीतिः तां प्राचीं कल्पयेद्दिशम् ।

सूच्या वक्रेण चैवैनान् योधयेद्बद्धैश्च वैरिणः ॥ ५५ ॥

व्या.—तां दिशं प्राचीमभिमुखदिशं कल्पयेत् । कुर्यात् । एना-
न्वैरिण इत्यन्वयः ॥ ५५ ॥

मू.—गुल्मांश्च स्थापयेदासान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनभिघातिनः ॥ ५६ ॥

व्या.—कृतसंज्ञान् राजमुद्राचिह्नान् । ध्वजादिचिह्नवतो वा ।
स्थानेऽवस्थितौ ॥ ५६ ॥

मू.—यवसान्नोदकधनान्युपरुन्ध्याद्विपर्युषि ।

चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयता स्वयम् ॥ ५७ ॥

व्या.—विपर्ययवसान्नोदकधनानि यवसधान्यजलद्रव्याण्युपरुन्ध्यान्मध्ये-
मार्गं स्वसैन्यं संस्थाप्य निरुन्ध्यादित्यर्थः । अरीन्योधयतां स्वशूराणां
चेष्टा अकपटकृत्यानि स्वयमेव विजानीयात् ॥ ५७ ॥

मू.—उपजप्यानुपजपेद्वेद्यांश्चैव विभेदयेत् ।

लुब्धान् दानेन विमृयाच्छत्रोर्योषान्यथोचितम् ॥ ५८ ॥

व्या.—उपजप्यान् जनान्तिकपूर्वकम्बुद्धिभेदकान् । भेद्यान् कलह-
प्रियान् । भेदयेन्मिथो वैरिणः कुर्यात् ॥ ५८ ॥

मू.—तादृशानेव स्वीयास्तु शिक्षयेद्विचारयन् ।

गोपयेत्स्वीयमार्गांश्च परमर्मपरो नृपः ॥ ५९ ॥

व्या — तादृशान् शत्रुकृतोपजापतत्परान् परस्परभेदपरान् बुद्धेति शेषः ।
अविचारयन् शास्त्रप्रामाण्येन निश्चिन्तं शिक्षयेत् । परमर्मपरः शत्रु-
मर्मग्रहणतत्परः ॥ ५९ ॥

पू.—युद्धकाले ह्यनुप्राप्ते स्वीयाज्ञापरिपन्थिनाम् ।

पलायनपराणाञ्च स्वयोधानामुपेक्षिणाम् ॥ ६० ॥

व्याजेन युद्धचताञ्चैव सैन्यपानां सुलोभिनाम् ।

पराङ्मुखपराणाञ्च मिथो योधबिभेदिनाम् ॥ ६१ ॥

शत्रुषु स्वीयमार्गांश्च व्याजात् ख्यापयतां स्फुटम् ।

रिपूणां मार्गदातॄणां स्वापदञ्चाभिनन्दताम् ॥ ६२ ॥

तेषां प्राणान्तिको दण्डो राज्ञा कार्यो विजानता ।

सुमहत्थषराधेऽपि दूतवध्या विगर्हिता ॥ ६३ ॥

व्या.—स्वीयाज्ञापरिपन्थिनां स्वकृताज्ञाविरोधिकृत्यवतामित्यर्थः ।

उपेक्षिणां स्वस्वामिजयोपेक्षावताम् ॥ ६० ॥

व्याजेन युद्धचताम् । शत्रुयोधाऽपातनं यथा तथा युद्धं कुर्वताम्
सुलोभिनां परदत्तद्रव्यलोभयुक्तानाम् । मिथः । अन्योन्यं स्वसैन्ययोध-
विभेदिनाम् । शत्रुजयानुकूलान्कुर्वताम् ॥ ६१ ॥

व्याजादन्यार्थतया पत्रलेखनपूर्वकं वस्तुप्रेषणपूर्वकं वा कपटात्
मार्गदातॄणां सस्यादिग्रहणार्थं विवरदातॄणाम् । स्वापदं राजावमानमभि-
नन्दताम् ॥ ६२ ॥

विजानता शिक्षाशास्त्रनिपुणेन । दूतानां शत्रोर्बार्ताहराणाम् ।

“स्यात्सन्देशहरो दूत” इत्यमरः ॥ ६३ ॥

पू.—योऽदण्डचान्मोचयेद्राजा सम्यग्दण्डचान्श्च घातयेत् ।

इष्टं भवेत्क्रतुशतैस्तेन धर्मानुयायिना ॥ ६४ ॥

॥ इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां सैन्ययोगकथनं नाम

सप्तमस्तर्गः ॥

व्या.—धर्मानुवर्तिना धर्मशास्त्रानुसारिणा ॥ ६४ ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृतायां नीतिप्रकाशिकातत्त्वविवृतौ

सप्तमस्तर्गः ॥

अथाष्टमस्सर्गः ।

(राजव्यापारकथनम्)

मू.—राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नरः ।

लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञो धर्मः सनातनः ॥ १ ॥

व्या.—राजधर्मान्प्रातरारभ्य स्वापपर्यन्तं राजकृत्यानि ॥ १ ॥

मू.—यथा हि गर्भिणी हित्वा स्व प्रियं मनसोऽनुगम् ।

गर्भस्य हितमाधत्ते तथा कुर्यात्प्रजाहितम् ॥ २ ॥

व्या.—जनसन्तोषकरणे दृष्टान्तमाह । यथा हीति—मनसोऽनुगं मनोऽनुकूलं स्वं प्रियं स्वभर्तारं हित्वा निविडतरालिङ्गनादिषु त्यक्त्वा “स्वप्रियमिति पाठे तिक्तकटुकषायाद्याहारं त्यक्तेत्यर्थः । गर्भस्थजन्तोर्हितं पथ्यादिरूपं गर्भिणी षाण्मासिकादिगर्भधारिणी यथा तथा प्रजाहितं कुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

मू.—अष्टभिर्लोकपालानां मात्राभिर्निर्मितो यतः ।

तस्मादभिवेद्राजा सर्वभूतानि तेजसा ॥ ३ ॥

व्या.—मात्राभिः कलाभिः ॥ ३ ॥

मू.—सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कस्सोमस्स धर्मपः ।

स कुबेरस्स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ४ ॥

व्या.—प्रभावतोऽग्न्यादिगुणसाधर्म्यादग्निः क्रोधे । वायुः स्वविरोध्यपसारणे । अर्कः प्रतापे । सोम आह्लादकल्पने । धर्मो न्यायविचारे । कुबेरः धनदाने । वरुणः क्षेमकृत्ये । महेन्द्रः परमैश्वर्ये ॥ ४ ॥

मू.—बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ५ ॥

राजा सन्मानमर्हतीति न्यायमनुसृत्य तेजोवतां न वयः कारणमित्याह । बालोऽपीति—

महती देवता विष्णुरूपा देवता । नाविष्णुः पृथिवीपतिरिति न्यायात् ।

“एको विष्णुर्महद्भूतमिति” स्मृतेश्च ॥ ५ ॥

राजाविरोधिनां कुलहानिरित्याह एकमेवेति—

मू.—एकमेव दहत्यग्निनरं दुरुपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निस्सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥ ६ ॥

व्या.—दुरुपसर्पिणं दुर्बुद्धचोपसर्पमाणं तत्र पतन्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

मू.—तस्य प्रसादे पद्मश्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे तस्मात्सर्वाश्रयस्तु सः । ७ ॥

व्या.—प्रसादेऽनुग्रहे पद्माश्रया श्रीः सम्पदाद्यधिदेवता । “यस्य कोपे महाबाधः प्रसादश्च महाफल” इति न्यायादिति भावः । सर्वाश्रयः सम्पद्विपदुभयफलप्रद इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मू.—अगूढविभवा यस्य पुरराष्ट्रनिवासिनः ।

नयापनयवेत्ता यस्स राजा त्विदमाचरेत् ॥ ८ ॥

व्या.—यस्य राज्ञः पुरवासिनः अगूढविभवाः निर्भयमनाच्छादितैश्वर्याः ।

अयं भावः—दुष्टे राजनि स्वैश्वर्यं जना न प्रकटयन्तीति तदैश्वर्या-
मोदको य इति बोध्यम् । नयापनयवेत्ता च यः नीत्यपनीतिपरिज्ञाता ।
स इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ८ ॥

मू.—उत्थायापररोत्रषु चिन्तयेदर्धनिर्णयम् ।

गुणदोषान् स्वयं बुद्ध्वा कर्तव्यार्थे प्रसन्नधीः ॥ ९ ॥

व्या.—अर्थनिर्णयं प्रयोजननिश्चयम् । कर्तव्यार्थे मन्त्रिभिः पूर्वदिने कर्तव्यत्वेन निर्दिष्टे अभिधेये । गुणदोषौ स्वयं स्वयेव । बुद्ध्वा विचार्य । प्रसन्नधीरितिकर्तव्यताबुद्धिस्सन् इत्यर्थः ॥ ९ ॥

मू.—दैवं हृदा हृदं ध्यात्वा कृत्वा मङ्गलपाठकम् ।

शुचिर्भूत्वा तु विविधन्मङ्गलालम्बनं चरेत् ॥ १० ॥

व्या.—मङ्गलपाठकं स्तुतिपाठं विधिवदाचारकाण्डोक्तप्रकारेण । शुचिः ‘एका लिङ्गे गुदे तिस्रः तथा वामकरे दश । पादयोर्मृत्तिकाषट्कं उभये सप्तमृत्तिका’ इति शास्त्राचरणलब्धशुद्धिस्सन्नित्यर्थः । मङ्गलालम्बनं श्वेतगोपुच्छादिस्पर्शनरूपम् ॥ १० ॥

मू.—नित्यकर्म समाप्याथ नित्यदानं विधाय च ।

त्रैविद्यवृद्धान्नत्वा तु तिष्ठेदेषाञ्च शासने ॥ ११ ॥

व्या.—त्रैविद्यवृद्धान् साङ्गवेदत्रयाध्ययनाध्यापनेन ज्ञानवृद्धान् ।
नत्वा । एषां धनुर्वेदपराणां, शासने धनुर्विद्यादिशिक्षणरूपे । तिष्ठेदभ्यसे-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

मू.—तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मा हि नित्यशः ।

वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ १२ ॥

व्या.—तेभ्यः त्रैविद्यवृद्धेभ्यः । विनयं नीतिं, विनयाम्यासप्रयोजन
माह—वनस्थाश्चैवेति । वनस्था राज्यं हित्वा वने विद्यमाना विदुरापुत्रस्तु
ज्यादयः(?) ॥ १२ ॥

मू.—इन्द्रियाणां जये योगमधितिष्ठेद्द्विनिशम् ।

जगज्जितेन्द्रियस्येदं वशे भवति नित्यदा ॥ १३ ॥

व्या.—जये तद्विषये योगं योगाम्यासमुपायं वा । इन्द्रियजयस्य
प्रयोजनमाह जगदिति ॥ १३ ॥

मू.—अरिषड्वर्गरहितो वेदशास्त्रपरश्शुचिः ।

प्रातः काले व्यतीति तु भूषितस्तु सभां व्रजेत् ॥ १४ ॥

व्या.—अरिषड्वर्गः कामक्रोधलोभमोहमद मात्सर्यरूपः तेन रहितः ।
वेदशास्त्रपरोऽभ्यासतत्परः । अत एव शुचिः स्वाध्यायरूपतपसा शुद्धः ।
“तपो हि स्वाध्याय” इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

मू.—उच्चासनस्थो नृपती राज्यतन्त्रं विचारयेत् ।

धर्मासने समारोप्य विप्रं सुज्ञं पुरोहितम् ॥ १५ ॥

व्या.—धर्मासने धर्मविचारार्थं कलृप्तस्वद्वितीयासने ॥ १५ ॥

मू.—जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।

धर्मप्रवक्ता नृपते न तु शूद्रः कथञ्चन ॥ १६ ॥

मू.—ब्राह्मणेतरस्य धर्मनियन्तृत्वे निषेधमाह—जातीति । जाति-
मात्रोपजीवी जातिमात्रेण जीवन् अकृतवेदशास्त्राध्ययनपूर्वकसत्क्रियः ।
अत एव ब्राह्मणब्रुवः अधमब्राह्मणः । वा शब्दस्समुच्चये । धर्मप्रवक्ता
भवेत् । किंपुनस्सद्ब्राह्मण इति भावः ॥ १६ ॥

मू.—यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ १७ ॥

व्या.—धर्मविवेचनं धर्मविचारः । पश्यतः पश्यन्तं राजानमनादत्यर्थः ।

पङ्के कर्दमे हृदे गौरिव सीदति नश्यति ॥ १७ ॥

मू.—मौलाब्ध्यास्त्रविदश्शूरांलब्धलक्षान् कुलोद्भवान् ।

सचिवान् सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षकान् ॥ १८ ॥

व्या.—मातापितृपितामहान् । शास्त्रविदो नीतिशास्त्रज्ञान् । शस्त्रविद इति पाठान्तरम् । लब्धलक्षान्विचक्षणान् । कुलोद्भवान् कुलीनान् । सुपरीक्षकांल्लोकमर्यादापरीक्षातत्परान् । सचिवानापत्सहायार्थकलुप्तमूलबलनायकान् ॥ १८ ॥

मू.—सुमान्त्रिणः प्रकुर्वीत द्वौ वा त्रीन्यायवादिनः ।

तैस्सार्धं चिन्तयेदर्थान् पत्तनेऽर्थपरो नृपः ॥ १९ ॥

द्वारपालान् पृष्ठगोपान् सभानेतृन्थाश्रवान् ।

समाज्ञाप्य विधानेन सावधानमना भवेत् ॥ २० ॥

व्या.—न्यायवादिनो राज्यतन्त्रवक्तृन् ॥ १९ ॥ सभानेतृन् सभ्यमर्यादाव्यवस्थापनाधिकृतान् । आश्रवानाज्ञाचालकान् । “वचने स्थित आश्रव” इत्यमरः । विधानेन प्रामुख्येन ॥ २० ॥

मू.—दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।

इङ्गिताकारचेष्टाज्ञं शुचिं लालटिकं हितम् ॥ २१ ॥

व्या.—दूतं सन्देशहरणनायकम् । इङ्गितं पराभिप्रायः । आकारोऽभिप्रायमूचकमुखविकासादिः । “आकारस्त्वङ्ग इङ्गितम्” इत्यमरः । चेष्टा हस्तभ्रूचलनादिः । ताः जानातीति इङ्गिताकारचेष्टाज्ञः । तं । लालटिकं प्रभुभारदर्शिनम् । हितं राजाहितङ्करम् ॥ २१ ॥

मू.—धर्मशास्त्रानुसारेण सामात्यस्सपुरोहितः ।

व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्बाह्यैस्सह ॥ २२ ॥

व्या.—धर्मशास्त्रानुसारेण धर्मनियामकव्यवहारकाण्डरीत्या । सपुरोहितः धर्मधिकारिब्राह्मणसहितः । व्यवहारानन्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनरूपान् । तेषामनेकविधत्वं व्यवहारनीतिबहुवचनस्वारस्यात् । नृप इत्यनेन क्षत्रियमात्रस्यायं न धर्मः किन्तु प्रजापालनेऽधिकृतस्याऽन्यस्यापीति दार्शितम् । विद्वद्भिर्वेदशास्त्राभिज्ञैर्ब्राह्मणैस्सहेति तृतीयानिर्देशात्तेषामप्राधान्यम् । सहयुक्तेऽप्रधानमिति स्मरणात् । अतश्चादर्शनेऽन्यथा दर्शने च स दोषो राज्ञ एव न ब्राह्मणानाम् । यथाह मनुः—

मू.—अदण्ड्यान् दण्डयत्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति नरकश्चाधिगच्छति ॥ इत्यलम् ॥ २२ ॥

सेनाकर्म समालोक्य भृतिं तेभ्यो विधाय च ।

दीनान्धकृपणानाञ्च वृत्तिं सम्यग्विचार्य च ॥ २३ ॥

आयव्ययेच विज्ञायायत्यभ्युदयं तदा ।

कृषीवलानां कृत्वा तु योगक्षेमौ च जीवनम् ॥ २४ ॥

दुर्भिक्षव्यसनोपेतान्विदित्वा तु परोक्षतः ।

तेभ्यः प्रदाय स्वद्रव्यं यथायोग्यं विवर्धय तान् ॥ २५ ॥

स्वद्रव्यमाहरेत्तेभ्यस्सुपुष्टेभ्यस्समाहितः ।

अवधेः पत्रिकां तेभ्यो लेखयित्वा स्वहस्ततः ॥ २६ ॥

व्या.—वृत्तिं जीवनम् ॥ २३ ॥ आयमादायं ॥ व्ययम् त्रयम् । आयत्यभ्युदयमुत्तरकाललाभानुकूलकृत्यम् । “उत्तरः काल आयति” रित्यमरः । कृषीवलानां कृप्या जीवनकर्तृणाम् । योगक्षेमौ । अप्राप्तस्य प्राप्तियोगः । स्थितस्य संरक्षणं क्षेमः । तौ कृत्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥

परोक्षतस्तद्वचनं विना स्वचारमुखेनेत्यर्थः । तेभ्यो दुर्भिक्षव्यसनयुक्तेभ्यः । कृषीवलेभ्यः स्वद्रव्यं प्रदाय न्यासविधिना दत्त्वा । तत्रापि यथायोग्यं दानं निस्वेभ्योऽधिकद्रव्यदानम् । स्वद्रव्यस्य हान्यापत्तेरित्यर्थः ॥ २५ ॥

स्वहस्ततो लेखयित्वा तद्वस्तचिह्नां कृत्वा ॥ २६ ॥

मू.—उन्मोच्य चाधिकारिभ्यो भयात् क्षुद्रान् स्वयं नृपः ।

पारितोषिकवस्त्राणि तेषां दत्त्वा यथाविधि ॥ २७ ॥

वाचा तान् भीषयित्वा तु हृदयाद्रो महीपतिः ॥

व्यवस्थां विदधन्नेभ्यस्सामदानविचक्षणः ॥ २८ ॥

व्या.—अधिकारिभ्यो जनपदाधिकृतेभ्यः । भीतान् क्षुद्रान् दुर्बलान् ।
पारितोषिकवस्त्राणि तेषां स्वोपारिसन्तोषजननार्थम् ॥ २७ ॥

वाचा वाङ्मात्रेण । न तु कार्यतः । हृदयाद्रिः हृदये दयया युतः ।
एभ्यो नीवृज्जनेभ्यः । व्यवस्थामनेन प्रकारेण “युष्मान् परिपालयामीति
वाक्प्रामाण्यरूपान् सामदानविचक्षणः सामदानप्रचारनिपुणस्सन् विदधन् ।
कर्ता भूयादित्यर्थः ॥ २८ ॥

मू.—चरितानि विचार्यैवं चारेभ्यश्चाधिकारिणाम् ।

दुष्टानां शिक्षणं कुर्याद्दण्डनीतिप्रवर्तकः ॥ २९ ॥

व्या.—अधिकारिणां तत्तदुद्योगनियमितानां चरितानि दुष्टादुष्टकृत्यानि ।
दुष्टानामविहितशत्रूणां शिक्षणं । अग्रे दुष्कृत्यनिरासकशिक्षा दण्डः ।
शिक्षणम् । नीतिप्रवर्तको नीतिशास्त्रचालकः ॥ २९ ॥

मू.—यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।

प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ ३० ॥

व्या.—दण्डदेवतास्वरूपमाह यत्रेत्यादिना । नेता राजा साधु
पश्यति सम्यक् दण्डं प्रचारयति चोदित्यर्थः ॥ ३० ॥

मू.—अकालक्रयविक्रेयकर्तृणां स्वार्थकामिनाम् ।

प्रजाभ्यो दायकर्तृणां स्वामिकार्यविघातिनाम् ॥ ३१ ॥

प्रजोद्वेजनकर्तृणांमुग्रदण्डेन दुःखतः ।

गोदेवब्राह्मणस्वानां हर्तृणां लोभदोषतः ॥ ३२ ॥

राजाज्ञाप्रतिबन्दीनां राजद्रोहपरात्मनाम् ।

स्वराजचरिताख्यानकर्तृणां शत्रुराजके ॥ ३३ ॥

सेतुभेदकराणाञ्च चोरमोचनकारिणाम् ।

राजस्वे च प्रपात्तानां राजकोशापहारिणाम् ॥ ३४ ॥

स्वाधीनादिकृतानांतु वेतनार्थं प्रगृह्णतां ।

स्वयोधभेदकर्तृणामभिचाररतात्मनाम् ॥ ३५ ॥

अपलापप्रसक्तानां स्ववाक्ये राजसन्निधौ ।

राजस्वेऽन्यत्वकर्तृणां तटाकारामवातिनाम् ॥ ३६ ॥

शिक्षणार्थं चरा योज्यास्तेभ्यो विज्ञाय तत्त्वतः ।

तेषां व्यतिक्रमं पश्चात् शिक्षयेन्नीतिमार्गतः ॥ ३७ ॥

व्या.—अकाले स्वराज्याननुकूलसमये । क्रयो धान्यादिकं दत्त्वा
द्रव्यग्रहणम् । विक्रयो राजद्रव्यं दत्त्वा धान्यादिक्रयं दत्त्वा धान्यादिग्रहणं ।
तत्कर्तृणां । स्वार्थकामिनां अकाले राजधान्यादिक्रयं स्वयं कुर्वतामित्यर्थः ।
दायहर्तृणां गुप्तद्रव्यहारिणाम् ॥ ३१ ॥

दुःखतः अन्तः स्वस्य द्रव्याद्यदानदुःखवशात् ॥ ३२ ॥

राज्ञां द्रोहोऽनिष्टचिन्तनम् । तत्र परः आसक्तः आत्मा चित्तं येषां ।
स्वराजा स्वस्वामी । तस्य यानि चरितानि किञ्चिदन्यायव्यवहारदर्शनादीनि ।
तेषामाख्यानं कुर्वन्तीति तादृशाः । तेषां । शत्रुराजके तत्समूहे ॥
॥ ३३ ॥

सेतुभेदकराणां मर्यादाविच्छेदनकराणां अथवा नद्यादिसेतुव्यापादि-
नाम् । राजकोशपूरणार्थं प्रजाभ्यो गृहीतस्वाधीनकल्पकोशस्थद्रव्यहारिणाम्
॥ ३४ ॥

स्वाधीनाधिकृतानां । कृतं यद्वेतनं तन्मध्येऽर्धवेतनग्राहिणाम् ।
आभिचाररतात्मनां । कृत्रिमकृत्याद्युत्पादनाग्निविषप्रयोगादिरूपकृत्यासक्त-
चित्तानाम् ॥ ३५ ॥

राजस्वे ग्रामादावन्यत्वकर्तृणाम् राज्ञ इदं न भवतीति । अपित्वन्य-
स्येत्यन्यस्वामिनं प्रदर्शयित्वा गूढं तस्मात् द्रव्यग्राहिणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तेभ्यश्चरेभ्यः ॥ ३७ ॥

मू.—अधिकारप्रच्यवैश्च कारागाराधिवासनैः ।

निगलालम्बनैश्चैव राष्ट्रनिष्कासनैस्तथा ॥ ३८ ॥

सर्वस्वहरणैश्चैव नीचकृत्यप्रचोदनैः ।

प्रावारैणैकवस्त्रेण चतुष्पथनिवेशनैः ॥ ३९ ॥

परिवर्तनाधिकारैश्च कायक्लेशोपपादनैः ।

मृद्वाहैश्च कराघातैर्विरूपकरणैस्तथा ॥ ४० ॥

एतैरन्यैर्यथाशास्त्रं शिक्षयेदधिकारिणः ।

राज्ञा तु शिक्षितान् दृष्ट्वा ये हसेयुश्च तानपि ॥ ४१ ॥

व्या.—शिक्षाप्रकारमाह—अधिकारप्रच्यवैश्चेत्यादिना । अधिकाराण प्रच्यवैः । निष्कासनैः । कारागारेषु । “ कारास्याद्वन्धनालय ” इत्यमरः । अगारशब्दः वैलक्षण्यद्योतकः ।

अधिवासनैर्विन्यासैः । निगडानां पादबन्धनानां । आलम्बनैरसज्जनैः । रात्रिनिष्कासनैः स्वदेशान्निवासनैः । पुरुषभेदाविवक्षया बहुवचनप्रयोग ॥ ३८ ॥

नीचकृत्यप्रचोदनैर्दौवारिकाद्याज्ञायां प्रेरणैः । प्रावारेण कटिबद्धेनैकेनैव वस्त्रेण । सहचतुष्पथे नगरमध्ये वीथ्यां निवेशनैः । आसायं । “ प्रावारस्त्यात्कटितट ” इति मेदिनी ॥ ३९ ॥

परिवर्तनाधिकारैरधिकारविनिमयैरित्यर्थः । मृदां मृत्तिकानां वाहैः सालादिबन्धनार्थवहनैः ॥ ४० ॥

राज्ञापराधानुसारेण शिक्षितान्प्राप्तशिक्षान् । राजहेलनार्थं येऽपहंसन्ति तानपि शिक्षयेदिति पूर्वेणान्वयः । इदं शिक्षणं लोके स्वगुरुत्वसम्पादनार्थमिति ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

मू.—राज्ञोऽपहासनिन्दे च राजदारान् हंसन्ति ये ।

नीवृज्जनानामार्गस्थान् ज्ञात्वा संशिक्षयेन्नृपः ॥ ४२ ॥

व्या.—राज्ञोऽपहासस्तत्समायां स्थित्वा दन्तभूदर्शनपूर्वकोपहासः । तन्निन्दाश्च ये कुर्वन्तीति शेषः । राजदारान् राजावरोधवधूजनान् । नीवृत्ति देशे ये जनाः—तानमार्गस्थान् दुर्गमार्गस्थान् । स्वस्वधर्मस्थापनया शिक्षयेदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

मू.—मृदुर्हि राजा सततं लघुर्भवति सर्वशः ।

तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाचरेत् ॥ ४३ ॥

व्या.—मृदुर्लघुः अल्पतराशिक्षापरः । अलघुभृत्यैरपि परिभूतः तर्हि उग्रदण्डवता भवितव्यमित्याशङ्क्य नेत्याह । तीक्ष्णादिति । उद्विजते विभेति । तस्मात्कारणात् । उभयं कालविशेषमृदुत्वं तदन्यकाले चोग्रत्वं च सेव्यामिति भावः ॥ ४३ ॥

मू.—राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनम् ।

राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ ४४ ॥

व्या.—राजन्वति प्रदेशे प्रजाभिःस्थेयमित्याह राजानमिति । प्रथमं मुख्यतया विन्देत्सम्पादयेत् । ततो भार्या धनञ्च स्वकीयत्वेन विद्यादित्यर्थः अस्मिन् लोके प्रपञ्चे राजन्यसति असत्पुरुषे सति भार्या च धनञ्च कुतः । “नाराजके जनपदे भार्या वा वर्तते वशः” इत्यादि रामायणवचनात् ॥ ४४ ॥

मू.—आयानुकूलं कुर्वीरन् भृत्या राजहितैषिणः ।

पश्चान्निवेदयेयुस्तदन्यथा दण्डभागिनः ॥ ४५ ॥

व्या.—राजहितैषिणो भृत्या आयानुकूलमापूर्वप्राप्त्यनुसारिकर्म स्वयं राजाज्ञां विना स्वतन्त्रं कुर्वीरन् । कर्तुं शास्त्रसम्भताः । पश्चात्कर्म कृत्वा निवेदयेयुः । पत्रद्वारा स्वयं वापि ज्ञापयेयुरिति भावः । अन्यथा राज्ञोऽनुकूलकृत्याकरणे दण्डभागिनो दण्डार्हाः ॥ ४५ ॥

मू.—ग्रामस्याधिपतिः कार्यो दशग्रामाधिपस्तथा ।

विंशतीशशतेशश्च सहस्रेशो नृपेण तु ॥ ४६ ॥

व्या.—राज्यपालनक्रममाह ग्रामस्येति । नृपेणाधिराजेन स्वेन ॥ ४६ ॥

मू.—ग्रामीयान् ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः परिपालयेत् ।

तानाचक्षेत दशिने दशको विंशतीश्वरे ॥ ४७ ॥

विंशतीशश्च तत्सर्वं वृत्तं जानपदे जने ।

ग्रामाणां शतपालाय सर्वं वै विनिवेदयेत् ॥ ४८ ॥

व्या.—ग्रामीयान् ग्रामे भवान् परिपालयेत् । लक्षणया विचारयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

जानपदेशविद्यमानकाले ॥ ४८ ॥

मू.—यानि ग्रामिकभोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्नुते ।

हिरण्यधान्यभागेन यतो राष्ट्रीयकस्मृतः ॥ ४९ ॥

व्या.—ग्रामीयको ग्रामीययोगक्षेमाधिकृतः । यानि ग्रामिकभोज्यानि तानि हिरण्यधान्यभागेन हिरण्यांशधान्यांशग्रहणेन तानि हिरण्यधान्यादी-
न्युपाश्नुते । भोक्तुमर्हति । तदेव तस्य जीवनमित्यर्थः । यतो राष्ट्रीयकः
कुलक्रमेण तद्रक्षकः ॥ ४९ ॥

मू.—दशी तेन विभक्तव्यो विंशतीशस्तथा स्मृतः ।

ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः ॥ ५० ॥

व्या.—दशी दशग्रामाधिपः तेन दशग्रामीयधनधान्येन विभक्तव्यो
विभागं प्रापणीयः । पोषणीय इति यावत् । विंशतीशो विंशति-
ग्रामाधिपोऽपि तथा । तादृशजीवनवान् । ग्रामशताध्यक्षस्य जीवनमाह—
ग्राममिति । ग्रामं पर्वशतोत्पादकं । एकग्रामजन्यपर्वाण्या । सत्कृतो
ग्रामवासिभिरिति शेषः ॥ ५० ॥

मू.—शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमम् ।

दिक्पालासनयोग्योऽसौ शतादिग्रामनायकः ॥ ५१ ॥

व्या.—सहस्रग्रामपतेर्वर्तेतमाह शाखानगरमिति । शाखानगरं नाम
प्रधाननगरे स्थलसङ्कोचेनावरणाद्वाहिर्बद्धघोषविशेषः । “तच्छाखानगरं वेशो
वेद्याजनसमाश्रय” इत्यमरः ॥ शाखानगरन्तु त्रिशत्पर्वसम्पादकम् ।
ते शतग्राममधिकृत्य सहस्रान्तनायकाः । दिक्पालासनयोग्याः अष्टवर्णकह-
सन्तिकादिवराकीर्णितसोपधानोपवेशयोग्याः ।

दिक्पालांशवता राज्ञा निर्दिष्टं यद्वरासनम् ।

दिग्वर्णचिन्त्रितं राज्ञां दिक्पालासनमुच्यते ॥

इति नीतिविवेके ॥ ५१ ॥

मू.—तेषां यद्ग्रामकृत्यं स्याद्राष्ट्रकृत्यञ्च यद्भवेत् ।

धर्मज्ञस्सचिवः कश्चित्तदपेक्षेदतन्दिताः ॥ ५२ ॥

व्या.—अतन्द्रितः आलस्यशून्यः । कश्चिद्विलक्षणस्सचिवः । राज-
समीपवर्तीति राष्ट्राधिकारकृत्यम् । अपेक्षेत् ॥ ५२ ॥

मू.—नगरे नगरे च स्यादेकस्सर्वार्थचिन्तकः ।

उच्चस्थानो घोररूपो नक्षत्राणामिव ग्रहः ॥ ५३ ॥

व्या.—सर्वार्थचिन्तकस्सर्वाधिकारी । घोररूपस्सर्वनिग्राहककृतिमान् ।
ग्रहश्चन्द्रः ॥ ५३ ॥

मू.—स च तान् सम्परिक्रामेत्सर्वानिव सदा कृती ।

तेषां वृत्तिं हि गणयेत्सम्यग्ग्राष्ट्रैस्वचारकैः ॥ ५४ ॥

व्या.—स प्रधाननगरनीचैर्विद्यमाननगराधिकृतः । तान् जनपदान् ।
सम्परिक्रामेत्सम्यक् सञ्चरेदित्यर्थः । तेषां तद्देशवासिनां । वृत्तिं
मर्यादाम् ॥ ५४ ॥

मू.—जिघांसवः पापकामाः परस्वादायिनः शठाः ।

तत्तद्रक्षास्वधिकृतास्तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ५५ ॥

व्या.—अधिकृता अधिकारिणः । पूर्वार्धबोधितगुणकाः मदान्धा
भवन्तीति प्रसिद्धिः । तस्माद्रक्ष्या इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

मू.—उच्चावचाः कराः न्याया पूर्वराज्ञां युधिष्ठिर ।

यथा यथा न हीयेयुस्तथा कुर्यान्महीपतिः ॥ ५६ ॥

व्या.—कराः बलयः ॥ ५६ ॥

मू.—ब्राह्मणेभ्यो नाददीत शुल्कं राजा तथा करम् ।

न ब्राह्मणधनस्वामी कदाचित्स्यान्नराधिपः ॥ ५७ ॥

व्या.—शुल्कं घट्टादिषु नूतनवस्त्रधान्यकैशेयाद्याहरणनिमित्तकद्रव्यम् ।
“घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री” त्यमरः ॥ ५७ ॥

मू.—आय तु विपुलं कुर्याद्व्ययं कुर्यात्सुसूक्ष्मकम् ।

नीवृद्यान्नां तथा भूपो लोकानुग्रहकृत्स्वयम् ॥ ५८ ॥

व्या.—आयमागतिः । विपुलं महान्तम् । व्ययं स्वहस्ताद्रव्यम् ।
सुसूक्ष्मकं । “पादेनैकेन सेनायाः पादार्धेन स्वजविनम् । तद्धनार्धाद्धर्म-
कृत्यं कोशपूर्तिस्तृतीयतः । तुरीयार्धं पृथक् स्थाप्यं शेषार्धन्तु यथैच्छिकम् ।

राजा त्वेवं हि विभजन् चिरमैश्वर्यमश्नुते ।” इति स्मृत्यनुरोधात्कुर्यादित्यर्थः ।
नीवृद्यात्रा देशसञ्चारः । स्वयं लोकानुग्रहकृत् सन् कुर्यादित्यन्वयः ।
प्रतिवर्षसञ्चारेण बहुवृत्तान्तज्ञाने सति तत्तज्जीवनधर्मपालनं भवतीत्यर्थः
॥ ५८ ॥

मू.—बन्धयेच्च तटाकानि सरांसि स्वगृहाणि च ।

श्रेणीवृक्षांस्तथारामान्गोपयेच्च सुमार्गकृत् ॥ ५९ ॥

व्या.—स्वगृहाणि तत्तन्नगरविद्यमानानि । श्रेणीवृक्षात्राजमार्गेषूभय-
पार्श्वयोः श्रेण्याकारतया विद्यमानपादपान् । सुमार्गकृत्तन्मोतसमीकरणेन,
जलमार्गबन्धनेन, गुल्मस्थापनपूर्वकं होराद्युपद्रवपरिहारेण च सम्यग्मार्ग-
कर्त्रा भवितव्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

मू.—सम्मानञ्चैव कुर्वीत विद्यावृद्धद्विजातिषु ।

अवमत्यादिभिर्दण्डैर्विप्रान्विद्यासु योजयेत् ॥ ६० ॥

व्या.—विद्यया स्वस्वकुलोचितवेदशास्त्राद्यभ्यासेन । या वृद्धाः ।
उत्तमा द्विजातयः । ब्राह्मणाः । तामु संमानं स्वसन्मुखागमनेन पूर्वजी-
वनादाधिकं । वस्त्रभूषणदानादिरूपं । विप्राननधीतवेदशास्त्रादिकान्
॥ ६० ॥

मू.—अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत् ।

पालितं वर्धयेन्नित्यं वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ६१ ॥

व्या.—अलब्धं शत्रुराज्यस्वर्गादिकं । धर्मेण राज्यपालनतपः-
करणरूपेण । वृद्धमैश्वर्यम् । पात्रेषु सत्पात्रेषु । “योग्यभाजनयोः
पात्र ” मित्यमरः ॥ ६१ ॥

मू.—भोगञ्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।

अक्षयोऽयं विधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादनम् ॥ ६२ ॥

व्या.—अक्षयो जन्मान्तरोपयोगितया क्षयरहितः ॥ ६२ ॥

मू.—दत्त्वा भूमिनिबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ६३ ॥

व्या.— निबन्धं पौरश्रेणिभिर्वाप्यमानदेवब्राह्मणजीवनं कृत्वा कारयित्वा
चेत्यर्थः । आगामिनो ये भद्रनृपतयः धार्मिका राजानः तेषां परिज्ञाना-
यावबोधनाय । भद्रपदाद्दृष्टैः राजभिः न चाल्यत इति ध्वनितम्
॥ ६३ ॥

मू.— दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपट्टेऽथवा पटे ।
शासनं कारयेद्धर्मं स्थानवंशादिसंयुतम् ॥ ६४ ॥

व्या.— धर्मं धर्मसूचकम् ॥ ६४ ॥

मू.— स्वदत्ताद् द्विगुणं पुण्यं परदत्तानुपालनम् ।
परदत्तापहारेण स्वदत्तं निष्फलं भवेत् ॥ ६५ ॥

व्या.— स्वदत्तवत्परदत्तपालनं परमो धर्म इत्याह । स्वदत्तादिति ।
परदत्तापहारे धर्महानिरपीत्याह—परदत्तापहारेणेति । उत्कटधर्मः धर्म
नाशयतीति भावः ॥ ६५ ॥

मू.— पूर्वं राजकृता या तु मर्यादा जनजीविका ।
तां न च व्यसयेद्राजा नाशयन्निन्दितो भवेत् ॥ ६६ ॥

व्या.— जनजीविका जनजीवनयोग्या । न च व्यसयेत् नैव गमयेदि
त्यर्थः । तदपहारे हानिमाह—निन्दितो भवेदिति । “यावल्लोकेष्वकी-
र्तिस्स्यात्तावन्नरकमश्नुते । यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य तावत्स्वर्गे महीयते ।”
इत्यनुशासनिकभारतवचनात् ॥ ६६ ॥

व्या.— विजयहेतुभूतमन्त्रो राज्ञामत्यावश्यक इत्याह—मन्त्र इति

मू.— मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति नित्यदा ।
अतस्तु मन्त्रमिर्मन्त्रं सह राजा विचिन्तयेत् ॥ ६७ ॥

व्या.— नित्यदा निरन्तरं । निरन्तरमन्त्रप्रस्तावे राज्ञां बहुकार्यवत्त्व
निमित्तम् ॥ ६७ ॥

व्या.— गिरिपृष्ठं समागत्य प्रासादं वा रहो गतः ।

अरण्ये निश्शलाके वा मन्त्रयेत्पृथिवीपतिः ॥ ६८ ॥

व्या.— मन्त्रस्थानान्याह—गिरिपृष्ठमित्यादिना । निश्शलाके व्याघ्रा
दिभयरहिते । “जन्तोर्भीतिश्शलाका स्या”दिति मेदिनी ॥ ६८ ॥

मू.—निस्तम्भे निर्गवाक्षे च निर्भित्त्यन्तरसंश्रये ।

प्रासादाग्रेऽप्यरण्ये ह मन्त्रयेत् सावधानतः ॥ ६९ ॥

व्या.—निर्भित्त्यन्तरसंश्रये अंतस्तिर्यग्भिस्तिरहिते । सावधानतोऽप्रमादात् ।
मंत्रस्थानस्य मन्त्रिव्यतिरिक्तप्राकृतजनराहित्यादिरूपगुणासत्वे बुद्धिस्थैर्य-
दातृत्वं न संघटत इति तत्तद्विशेषणयोगः ॥ ६९ ॥

व्या.—मंत्रगुप्तेः प्रयोजनमाह—यस्येत्यादि ।

मू.—यस्य मंत्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।

स चिरं पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ ७० ॥

व्या.—पृथग्जनाः प्राकृताः । “प्राकृतश्च पृथग्जन” इत्यमरः । कोशही-
नोऽपीत्यनेन मंत्रस्य कोशादिसंपादकहेतुत्वमपि दर्शितम् ॥ ७० ॥

मू.—जडः पृथग्जनाः काणशौण्डाधमानपि ।

स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यंगान् मंत्रकाले विवर्जयेत् ॥ ७१ ॥

व्या.—जडा अज्ञाः । अधा जात्यधाः । मूका निर्वाचः ।
बधिराः श्रोत्रेन्द्रियसामर्थ्यहीनाः । काणा एकनेत्रहीनाः । शौण्डा मत्ताः ।
अधमाः संकरजातीयाः । म्लेच्छा अपप्रयोगकर्तारः । तुरुष्कादय
इत्यन्ये । व्याधिताः श्वासस्वासादिदीर्घरोगिणः । व्यंगाः पौगण्डानि ।
“विकलांगस्तु पौगण्ड” इत्यमरः । एतेषां प्रविभेत्तारमिति । मन्त्रगो-
पानविषये वणिच्चाधः ।

“मन्त्रो यो ध इवाधीरः सर्वाङ्गैस्संवृतैरपि ।

चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशंकये” ति ।

व्या.—मन्त्रोपयुक्तप्रमेयानाह—उपायानित्यादिना

मू.—उपायांश्चतुरो युञ्ज्यात्षड्गुणानुदयांश्च त्रीन् ।

तिस्रः शक्तीश्च सिद्धीश्च मन्त्रयेन्मन्त्रिभिः सह ॥ ७२ ॥

व्या.—उपायपान्विभजते—सामेत्यादिना ।

मू.—साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुर्विधः ।

उपायस्सर्वकृत्येषु प्रयोज्यो बुद्धिजीविभिः ॥ ७३ ॥

व्या.—प्रथमोद्दिष्टं साम विभजते—सामेति ।

मू.—साम पञ्चविधं ज्ञेयं परानुसरणं तथा ।

परस्परोपकारश्च तदीयगुणकीर्तनम् ॥ ७४ ॥

बन्धुत्वज्ञापनं स्वात्मसमर्पणमितीव च ।

एवं पञ्चविधं ज्ञात्वा समासव्यासतस्तुखी ॥ ७५ ॥

व्या.—स्वात्मसमर्पणं भवद्दीयोऽहमिति वाचात्मसमर्पणम् । समासव्या-
सतस्सामान्यतो विशेषतश्चेत्यर्थः । सुखी राज्यसुखवान् भवतीत्यर्थः ।

॥ ७५ ॥

व्या.—द्वितीयमुपायं विभजते—

मू.—दानं पञ्चविधं प्राहुः स्वधनस्य समर्पणम् ।

अन्यद्रव्यग्रहामोदोऽपूर्ववस्तुप्रदानकं ॥ ७६ ॥

व्या.—अन्यद्रव्यस्य ग्रहे ग्रहणतन्त्र आमोदः अनुमोदनम् ।
अपूर्ववस्तुप्रदानमिभि भेदः ॥ ७६ ॥

मू.—परद्रव्यप्रेरणश्च ऋणमोचनमेव च ।

स्वदैर्बल्ये प्रयोगोऽस्य शत्रुपक्षे स्वयं विधिः ॥ ७७ ॥

व्या.—परद्रव्यप्रेरणं शत्रुद्रव्यग्रहणविषये प्रोत्साहनमित्यर्थः । दान-
प्रयोगकालमाह—स्वदैर्बल्य इति । दानं कुत इत्यत्राह—शत्रुपक्षे ।
रिपोरधने ? इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

व्या.—तृतीयमुपायं विभजते—भेद इति ।

मू.—भेदस्त्रिधान्यतरस्नेहसंपादनं पुरा ।

परस्परं मित्रभेदस्तथा सन्तर्जनं परम् ॥ ७८ ॥

व्या.—एकेन स्नेहसम्पादनं पुरा प्राथमिक इत्यर्थः । परस्परं मित्रभेदः
अन्योन्यमित्रत्वचयावनमुपजापेन । परं तृतीयमित्यर्थः ॥ ७८ ॥

व्या.—चतुर्थमुपायं विभजते—दण्ड इति ।

मू.—दण्डस्त्रिधार्थहरणं परिक्लेशस्तथैव च ।

देहसंशिक्षणं चेति दण्डभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ ७९ ॥

व्या.—परिक्लेशस्तुदनम् ॥ ७९ ॥

व्या.— सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्यपङ्क्तौ सन्धेर्द्वैविध्यमाह
—तदात्वेति ।

मू.— तदात्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ।

राज्ञा कृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ॥ ८० ॥

व्या.— तदात्वसन्धिः । उत्तरकालसंयुक्तसन्धिश्चेतिद्विलक्षणः द्विप्रकारः ।
कार्यार्थं जयार्थं ॥ ८० ॥

मू.— अमित्रे चैव विकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ।

एकाकी वाच्यैककारिकार्ये प्राप्ते यदृच्छया ॥ ८१ ॥

संभूय चैव मित्रेण द्विविधं यानमच्यते ।

व्या.— अमित्रे विकृते शत्रौ विकारं प्रापिते सति तदा अकाले
वर्षादिकाले शरत्काले वा विग्रहः कार्यः । तथा चाकालविग्रहः
कालविग्रहश्चेति द्विप्रकारः विग्रहः । विरोध इति न दण्डेन पौनरुक्त्यम् ।
यानस्य द्वैविध्यमाह—एकाकीति एकाकी वाचक मुद्दिश्यैककारि तदन्यस्वा-
भिलषितविधायकं इदमेव सन्धाययानम् ? ।

मू.— क्षीणस्य चैव क्रमशो देवात्पूर्वकृतेन वा ॥ ८२ ॥

मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं कृतमासनम् ।

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिकार्यस्य सिद्धये ॥ ८३ ॥

व्या.— मित्रानुरोधेनासनश्चेति द्विविधम् । कार्यस्य सिद्धये कालसह-
कृतजयाय ॥ ८२, ८३ ॥

मू.— द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं तद्गुणागुणवेदिभिः ।

यदावगतन्यूनत्वमाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ॥ ८४ ॥

व्या.— द्वैधं द्वैधीभावः । शत्रुन्यूनत्वकृतः आत्माधिक्यकृतश्चेति
द्विप्रकारः द्वैधीभावः ॥ ८४ ॥

मू.— अर्थसम्पीडनार्थं पीड्यमानस्य शत्रुभिः ।

साधुभिर्व्यपदेशार्थो द्विविधस्तु समाश्रयः ॥ ८५ ॥

व्या.— अर्थसम्पीडनार्थः शत्रुपीडनजन्यव्यपदेशार्थः । व्यवहारार्थो-
ऽर्थसम्पीडनार्थः । साधुभिर्व्यवहारार्थश्चेति समाश्रयो द्विविधः ॥ ८५ ॥

मू.—क्षयस्थानञ्च वृद्धिश्चेत्युदयास्त्रिविधस्मृतः ।

प्रभुमन्त्रोत्साहभेदाच्छक्तिस्तु त्रिविधा मता ॥ ८६ ॥

तत्साध्यसिद्धयस्तिस्त्रः तेषु भेदा बहुस्मृताः ।

एतद्धि नीतिसर्वस्व भूप किं विस्तरेण ते ॥ ८७ ॥

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।

मध्याह्नेऽर्थागमं कृत्वा भोक्तुमन्तःपुरं व्रजेत् ॥ ८८ ॥

व्या.—एवं पूर्वोक्तसामादिकमिदं मन्त्रिभिस्सह सम्मन्त्र्य अर्थागमञ्च कृत्वा मध्याह्ने सति भोक्तुमन्तःपुरं व्रजेदित्यन्वयः ॥ ८८ ॥

मू.—सुपरीक्षितमन्नाज्ये अद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ।

भुक्त्वा स विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ॥ ८९ ॥

व्या.—विषापहैर्मन्त्रैस्सुपरीक्षितं निर्दोषकृतं । अन्नाज्ये अन्नञ्चाज्य-
ञ्चेति अन्नसहितमाज्यमित्यर्थः । केवलसमाहारो वा । अद्यात् भक्षयेत् ।
संविहरेत् आलापादिना सन्तोषयेन्नतु संभोगादिनेत्यर्थः । दिवास्वापमैथुनयोः
धर्मशास्त्रविरोधादिति भावः ॥ ८९ ॥

मू.—धर्मशास्त्रपुराणानि ह्यपराह्णे समभ्यसेत् ।

संध्याञ्चोपास्य विधिवदग्निं हुत्वा समाहितः ॥ ९० ॥

भुक्त्वा भागवतं शास्त्रं पठित्वा ध्यानसंयुतः ।

संविशेच्च यथाकालमुत्तिष्ठेद्विगतक्लमः ॥ ९१ ॥

व्या.—संध्यामुपास्य सन्ध्याकाले जाते सतीति शेषः । भुक्त्वा
“कालयोर्भोजनं”मित्यापस्तम्बवचनरीत्या रात्रौ भुक्त्वा भगवत्प्रतिपादकं
शास्त्रं पठित्वा । अनन्तरं भगवद्ब्रह्मानसंयुतस्सन् संविशेत् । स्वपेत्
विहरेद्वा । यथाकालमपररात्रौ विगतक्लमो गतपरिश्रमः ॥ ९०, ९१ ॥
एवं वृत्तस्येत्यादिना नीत्यभ्यासप्रयोजनं वक्ति ।

मू.—एवंवृत्तस्य नृपतेर्नीतिमार्गानुसारिणः ।

धर्मार्थकाममोक्षश्च सिद्धचेयुर्नात्र संशयः ॥ ९२ ॥

पृथुमेवं प्रशास्यैवं ब्रह्मा लोकगुरुःस्वयम् ।
तत्रैवान्तर्दधे देवो दैवतैस्सहितस्तथा ॥ ९३ ॥

व्या.—अन्तर्दधे अदर्शनं गत ॥ ९२, ९३ ॥

मू.—वैन्योऽपि तत्तथा चक्रे ब्रह्मप्रोक्तं पुरातनम् ।
भुक्त्वा ससागरामुर्वीं अन्ते ब्रह्म जागम ह ॥ ९४ ॥

व्या.—ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति श्रुत्या शाश्वतमानन्दं प्राप ॥ ९४ ॥

प्रकृतप्रश्नसमाधानं निगमयति—पारीक्षितेति ।

मू.—पारीक्षित त्वमप्येवं कृत्वा सौख्यं भविष्यसि ।
ख्यातिञ्च लोके संस्थाप्य परां गतिमवाप्स्यसि ॥ ९५ ॥

व्या.—हे पारीक्षित परीक्षितपुत्र जनमेजय । ख्यातिं कीर्तिं ।
“ख्यातिः कीर्तौ प्रसिद्धौ चे”ति मेदिनी ॥ ९५ ॥

मू.—यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य लोकेषु विचरिष्यति ।
तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते ॥ ९६ ॥

व्या.—इह कीर्तिमतः उत्तमलोकप्राप्तिरित्यत्र धर्मशास्त्रवचनमुदाहरति-
यावदिति । महीयते स्थित्वा प्रकाशते ॥ ९६ ॥

मू.—पठेच्च य इदं काव्यं शृणुयाद्वा समाहितः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो राजा विशेषेण नराधिप ॥ ९७ ॥

वैश्यो वा शूद्रजातीयः स्त्रियो राजपरिग्रहाः ।

ते कीर्तिमन्तो भूत्वेह परत्र गतिमाप्नुयुः ॥ ९८ ॥

व्या.—अस्य काव्यस्य पठनश्रवणादौ शिष्टप्रवृत्तये फलं दर्शयति ।
पठेदित्यादिना । विशेषेण राजा पठेत् । तस्यैव नीतिप्रवर्तकत्वादिति भावः । हे नराधिप ॥ ९७ ॥

स्त्रियो राजपरिग्रहा राजभार्याः । अन्यस्त्रीणां नीतौ प्रयोजनाभावात् ।
राजपरिग्रहा इति स्त्रीविशेषणम् इत्यन्ये । परगतिमत्त्वे कीर्तिमत्त्वं निमित्तम् ।
॥ ९८ ॥

मू.—नीतिशास्त्रमिदं प्रोक्तं मया ते जनमेजय ।
संक्षेपेण गमिष्यामि यत्र व्यासो गुरुर्मम ॥ ९९ ॥

व्या.—स्वगमने राजानुमतिं पृच्छति—नीतिशास्त्रमित्यादिना ॥ ९९ ॥

मू.—वैशम्पायन इत्युक्त्वा तत्रैव स जगाम ह ।
पारीक्षितोऽपि मुमुदे सुनीत्या पालयन् प्रजाः ॥ १०० ॥
॥ इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां
राजव्यापारकथनं नामाष्टमः सर्गः ॥

॥ नीतिप्रकाशिका समाप्ता ॥

व्या. — तमेव व्यासमुद्दिश्यैव वैशम्पायनः । पारीक्षितोऽपि जनमेजयोऽपि ।
सुनीत्या प्रजाः पालयन् मुमुदे सन्तोषेण स्थितवानित्यन्वयः ॥ १०० ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृतायां नीतिप्रकाशिकातत्त्वविवृतावष्टमस्सर्गः ॥

॥ नीतिप्रकाशिकातत्त्वविवृतिः समाप्ता ॥

श्री

श्लोकानुक्रमणिका

अ	सर्गः श्लोकः	अन्येषु वा साहसेषु	सर्गः श्लोकः
अकालक्रयविक्रय	.. VIII 31	अपंकाः शङ्कुरहिताः	.. VI 69
अकेदाराकृतश्वभ्राः	.. VI 70	अपलापप्रसक्तानां	.. VIII 36
अक्षौहिणीनां पतयः	.. VI 74	अपि मण्डलसंवीतं	.. V 5
अक्षौहिणीपतिवधे	.. VI 90	अभिद्रवणमाप्लावं	.. V 43
अक्षौहिण्याः पतिं हत्वा	.. VI 93	अभिषेणनमन्विच्छन्	.. VI 16
अक्षौहिण्यामेकविंश	.. VII 27	अमुक्तं प्रथमं वज्रं	.. V 1
अगूढविभवा यस्य	.. VIII 8	अमुक्ता विंशतिरिमे	.. II 21
अग्रे नागान् रथान् पाश्चात्	VI 12	अयं तृतीयपादः स्यात्	.. II 39
अङ्गुलिद्वयविस्तीर्णा	.. V 16	अरिषड्गुरगरहितः	.. VIII 14
अथ मां शरणं प्राप्ता	.. II 46	अर्थसंपीडनार्थं च	.. VIII 85
अथ लब्धवरा मत्तः	.. II 48	अर्थचन्द्रः कटद्वारः	.. VI 7
अथ व्यूहान् प्रवक्ष्यामि	.. VI 1	अलब्धमीहेद्धर्मेण	.. VIII 61
अथ सैन्यं प्रवक्ष्यामि	.. VII 1	अविचार्यं च सूक्ष्मं च	IV 15
अथ स्वात्मानमन्वीक्ष्य	.. I 50	अवृक्षस्थूलपाषाणा	.. VI 68
अथाददां धनुर्वेदम्	.. II 47	अष्टादशसहस्राणि	.. VII 28
अधर्मवृद्धया चैतानि	.. V 55	अष्टाभिलोकपालानां	.. VIII 3
अधिकारप्रच्यवैश्च	.. VIII 38	असंमतः षड्विधः स्यात्	.. VI 8
अधिपाः प्रतिसेनायाः	.. VI 82	असिः पूर्वं मया सृष्टः	.. I 42
अनाढ्यतैव	.. I 15	असिचर्मचरांश्चैव	.. VI 27
अनीकिनी चमूश्चैव	.. VI 91	असिधेनुः समाख्याता	.. V 15
अनीकिनीपहा यावत्	.. VI 94	असेरण्टौ हि नामानि	.. III 36
अनीकिन्यां द्वे सहस्रे	.. VII 23	असेश्च पूजाकर्तव्या	.. III 38
अनीकिन्याश्च कार्या वै	.. VI 76	अहमेव ऋषिश्चास्य	.. II 8
अनुयानापसरणे	.. VI 65		
अनेकबलिगताकार	.. II 4		

आ

आकर्णं तु समाकृष्य	.. IV 13
आकर्षश्च विकर्षश्च	.. V 26

	सर्गः	श्लोकः		सर्गः	श्लोकः
आधातं च प्रतीधातं	..	V 47	इन्द्रियाणां जये योगं	..	VIII 13
आजानेयांश्च जवनान्	..	VI 28	इमां च पृथिवीं सर्वा	..	I 35
आत्मानं परमं मन्ये	..	I 39	इषुर्नीलवृद्धेहः	..	IV 28
आदानं चैव संधानं	..	II 15			
आदौ प्रणवमुच्चार्य	..	II 6	ई		
आयं तु विपुलं कुर्यात्	..	VIII 58	ईली हस्तद्वयोत्सेधा	..	V 7
आयव्ययं च विज्ञाय	..	VIII 24	उ		
आयानुकूलं कुर्वीरन्	..	VIII 45	उच्चावचाः कराः न्यायाः	..	VIII 56
आयुधव्यसनं प्राप्तं	..	VII 48	उच्चासनस्थो नृपतिः	..	VIII 15
आयुधापेक्षिणं श्रुत्वा	..	II 49	उत्थानं विनिवृत्तिश्च	..	IV 39
आयुधेभ्यो वरः खड्गः	..	III 8	उत्थायापररात्रेषु	..	VIII 9
आरा उपनहञ्चेहा	..	VI 53	उदरं भरिता स्वार्थः	..	I 16
आविद्धं च प्रविद्धं च	..	V 34	उद्दीनमवदीनं च	..	V 25
आश्रयांश्च महर्षीणां	..	VI 37	उन्नामनं प्रपातश्च	..	IV 37
आश्विनं वप्रसहितं	..	VI 29	उन्मोच्य चाधिकारिभ्यः	..	VIII 27
आसन् हिरण्मया दर्भाः	..	I 31	उपजप्यानुपजपेत्	..	VII 58
आस्तरो ग्रन्थिपादः स्यात्	..	V 20	उपन्यस्तमपन्यस्तं	..	V 44
आहवेषु मिथः शूराः	..	VII 44	उपलोत्क्षेपकं चापं	..	IV 22
इ			उपविष्टे मुनौ तस्मिन्	..	I 8
इक्षितं ते मया ज्ञातं	..	I 20	उपसंहाररहितं	..	II 13
इतश्चानुदिनं धर्मः	..	I 11	उपायांश्चतुरो युञ्ज्यात्	..	VIII 72
इति तद्वचनं श्रुत्वा	..	I 19	उभौ तौ नृपतिः कुर्यात्	..	VI 56
इति पृष्ठस्तु पृथुना	..	IV 3	उर क्रक्षौ च पक्षौ च	..	VI 11
इत्थं विधामिस्तु भटान्	..	VI 111	ऊ		
इत्युक्तवन्तं राजानं	..	I 7	ऊर्जस्वलांश्च जंघालान्	..	IV 24
इत्युक्तानन्ददुग्धाब्धौ	..	I 40	ऊर्जस्वलान् सांयुगीनान्	..	VI 17
इत्येतत् कथितं वत्स	..	II 62	ए		
इत्येतत् कथितं वत्स	..	V 59	एकलिंशच्च कंकाला	..	II 56
इत्येवमनुशास्यैनं	..	I 56	एकमेव दहत्यग्निः	..	VIII 6
			एकविंशतिलक्षाणि	..	VII 25

सर्गः श्लोकः		सर्गः श्लोकः
एकविंशत्सहस्राणि .. VII 24		कृत्वा ज्येष्ठानुसारेण .. VI 80
एकस्यै रथिकायाथ .. VII 36		कृत्वा सुशि लिपनः प्राज्ञान् .. V 43
एकस्यैकस्य चाश्वस्य .. VIII 8		कोटिसूर्यप्रतीकाशं .. V 3
एकरथैकस्य नागस्य .. VII 7		कोशागारायुधागार .. VI 67
एकाशीतिसहस्रास्तु .. VII 16		कोष्ठागारायुधागार .. VI 62
एको रथो गजश्चैकः .. II 5		क्रमादर्धाशहासेन .. VI 92
एको रथो दश गजाः .. VII 9		क्रौञ्चालं हयशीर्षं च .. II 24
एतन्मन्त्रं प्रवक्ष्यामि .. VII 5		क्षयस्थानं च वृद्धिश्च .. VIII 86
एतानक्षौहिणीसंस्थान् .. VII 31		
एतानि वलिगतान्याहुः .. IV 20		ख
एतानि विकृतिं यान्ति .. V 51		खड्गः कदा हि जनितः .. III 2
एते चान्ये च बहवः .. III 10		
एते सेनाविशेषा वै .. VII 4		ग
एतैरन्यैर्यथाशास्त्रं .. VIII 41		गजं च गजसादिं च .. VI 97
एवंवृत्तस्य नृपतेः .. VIII 92		गजयन्तुस्सारथेश्च .. VII 40
एवं सर्वमिदं राजा .. VIII 88		गजांश्चाग्रे प्रेषयेच्च .. VI 14
		गजानां ससलक्षाणि .. VII 21
क		गणारूपे शताङ्गानां .. VII 13
कङ्कलालं मौसलालं .. II 35		गतप्रत्यागाताक्षेपाः .. III 27
कथं तेषामियं नीतिः .. I 18		गतवाहनयोधानां .. VI 45
कथान्तरमथासाद्य .. I 9		गदामुद्गरसीरा च .. II 20
कथेयं कथिता तुभ्यम् .. III 39		गदावल्लितवत्येषा .. V 49
कर्मान्तिकान् यष्टिधरान् .. VI 34		गदा शैव्यायसमयी .. V 29
कांस्यकायो लोहशीर्षः .. V 28		गव्यूतिमात्रे यो व्यूहः .. VI 87
कान्दिशीके स्वसैन्ये तु .. VI 86		गिरिपृष्ठं समारुह्य .. VIII 68
कालरात्रिनीकाशं तत् .. V 4		गुप्तकर्म समादिश्य .. VI 41
काव्यस्तु तत्समालोच्य .. I 25		गुल्मान्श्च स्थापयेदाप्तान् .. VII 56
कुन्तस्त्वयोमयाङ्गः स्यात् .. V 22		गुल्मे नव रथाः प्रोक्ताः .. VII 12
कूटयुद्धसहायानि .. V 53		गोधोपासङ्गकवच .. IV 25
कृत्तिकास्तस्य नक्षत्रं .. III 35		गोमुखं ब्रह्महत्यापि .. II 54

सर्गः श्लोकः			सर्गः श्लोकः		
गोमूत्रिका हंसिका च	..	VI 6	त		
गोशीर्षं गोशिरः प्रस्यं	..	V 2	ततस्तु भगवान् रुद्रः	..	III 29
ग्रन्थनं भ्रामणं चैव	..	IV 48	ततस्त्वृषभकेतोः स	..	III 21
ग्रहणं ध्यापनं चैव	..	IV 41	तत्तत्कार्यानुसारेण	..	VI 13
ग्रामस्याधिपतिः कार्यः	..	VIII 46	Do.	..	VII 43
ग्रामीयान् ग्रामदोषांश्च	..	VIII 47	तत्राद्यं मतमालंब्य	..	II 16
			तत्रावान्तरभेदांश्च	..	IV 7
च			तत्साध्यसिद्धयस्तिस्रः	..	VIII 87
चक्रं तु कुण्डलाकारं	..	IV 47	तथा पुण्यरथांश्चैव	..	VI 21
चक्राणि लोकपट्टांश्च	..	VI 49	तथा भूमिप्रदेशज्ञान्	..	VI 35
चचार विविधान् मार्गान्	..	III 23	तथा व्यसनिनं शत्रुं	..	I 52
चतस्रो गतयस्तस्य	..	IV 44	तदा त्वायतिसंयुक्तः	..	VIII 80
चतुश्चत्वारिंशदेते	..	II 37	तदा प्रभृति लोका वै	..	II 55
चतुष्पाच्च धनुर्वेदः	..	I 38	तदा हिमवतः शृङ्गे	..	III 11
Do.	..	II 1	तमायान्तमृषिं श्रुत्वा	..	I 4
चन्वां सप्तशतं चैक	..	VII 20	तमुद्धृत्य महादेवः	..	III 22
चारेभ्यश्चाधिकारीणां	..	VIII 29	तल्लक्षणोद्देशमात्रं	..	I 28
चालनं धूननं चैव	..	V 6	तस्मिन्नुत्पतमाने च	..	III 16
ज			तस्य देवस्य यद्रूपं	..	IV 4
जडान्धमूकवधिरान्	..	VIII 71	तस्य प्रसादे पद्मा श्रीः	..	VIII 7
जययां च कुशाश्वाद्यत्	..	IV 10	तादृशानेव स्त्रीयांस्तु	..	VII 59
जया लब्धवरा मत्तः	..	I 45	तानन्यानगुणान्	..	I 36
जातिभालोपजीवी वा	..	VIII 16	तिरश्चीनगतान्येव	..	V 42
जिगीषवोऽरीन् राजानः	..	III 40	तिर्यगूर्ध्वप्रचरणे	..	III 28
जिघांसवः पापकामाः	..	VIII 55	तीक्ष्णस्वभावाद्गर्वाच्च	..	II 58
जृम्भकावरणाश्चैव	..	II 34	तुरङ्गाणां सहस्राणि	..	VII 18
जैनध्वजपताकं च	..	VI 25	ते तस्य वचनं श्रुत्वा	..	II 53
ज्याधनुर्वर्मशास्त्राणि	..	VI 47	तेन संस्तंभिता ह्यापः	..	I 33
			तेभ्योऽतिगच्छेद्विनयं	..	VIII 12
			तेषां प्राणान्तिको दण्डः	..	VII 63

सर्गः श्लोकः			सर्गः श्लोकः		
तेषां यङ्गामकृत्यं स्यात् ..	VIII	52	दूतं चैव प्रकुर्वीत ..	VIII	21
तोमरः काष्ठकायः स्यात् ..	IV	38	दूष्याणि च नरेन्द्राणां ..	VI	40
तोलनं भ्रामणं चैव ..	IV	35	दृढनाभोऽलक्ष्यलक्ष्य ..	II	30
तयश्च चत्वारिंशच्च ..	VII	17	दृढमष्टाङ्गसंयुक्ता ..	I	55
त्रिचत्वारिंशच्च लक्षं ..	VII	19	देवोपयोगिनं देहं ..	II	52
त्रिभ्रामण विसर्गश्च ..	IV	31	दैवं हृदा दृढं ध्यात्वा ..	VIII	10
त्वमप्येतमसि मत्तः ..	III	34	द्रुघणस्त्वायसाङ्गः स्यात् ..	IV	36
त्सरुणा गुरुणा नद्ध ..	V	19	द्वात्रिंशत्करणानि स्युः ..	III	24
त्सरुपादः सशिखरः ..	V	10	द्वात्रिंशत्करणानि स्युः ..	VI	58
द			द्वात्रिंशदायुधानीति ..	IV	2
			द्वात्रिंशद्वर्णक्रमनुं ..	II	9
दंष्ट्राकरालवदनं ..	IV	9	द्वारपालान् पृष्ठगोपान् ..	VIII	20
दण्डचक्रं धर्मचक्रं ..	II	22	द्वितीयसैन्ययायित्वं ..	VI	62
दण्डभोगोऽसंहताश्च ..	VI	3	द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं ..	VIII	84
दण्डव्यूहेन सेनां तु ..	VII	53	द्वे कोटी चैव लक्षाणां ..	VII	29
दण्डस्त्रिधार्थहरणं ..	VIII	79	द्वे चार्बुदे च कोटिश्च ..	VII	30
दत्त्वा भूमिनिबन्धवा ..	VIII	63	ध		
दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ..	VIII	64			
दद्यात् प्रहृष्टो नियुतं ..	VI	89	धनुराद्यायुधव्यक्तौ ..	I	43
दधीचिपृष्ठास्थिजन्यं ..	V	2	धनुरिषुर्भिण्डवाल ..	II	17
दधीचिरपि तान् हृत्वा ..	II	45	धनुर्वेदविदं त्वां तु ..	II	61
दन्तकण्टकनामा तु ..	IV	49	धनुर्वेदविधानेन ..	IV	11
दन्तकायो दृढाङ्गश्च ..	IV	43	धनुर्वेदविशेषज्ञाः ..	II	43
दशी तेन विभक्तव्यः ..	VIII	50	धनुर्वेदस्य माहात्म्यात् ..	II	60
दानं पञ्चविधं प्राहुः ..	VIII	76	धनुर्वेदस्योपदेशं ..	II	63
दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुः ..	I	13	धनुस्स्वरूपमाख्यास्ये ..	IV	6
दिवसे दिवसे संज्ञाः ..	VI	77	धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि ..	I	6
दिवसे दिवसे सेनां ..	VI	83	धर्मनाभो महानाभः ..	II	31
दिष्ट्या ते बुद्धिरुत्पन्ना ..	I	41	धर्मशास्त्रपुराणानि ..	VIII	90
दुर्भिक्षव्यसनोपेतान् ..	VIII	25			

सर्गः श्लोकः.			सर्गः श्लोकः		
धर्मशास्त्रानुवादेन	..	VIII 22	पदातये सुवर्णानां	..	VIII 39
धर्मसेतुमतिक्रान्तान्	..	III 32	पदातीनां सहस्रस्य	..	VII 38
धृत्वा यात्रामारभस्व	..	I 53	परंपरा तु का तस्य	..	III 3
न			परद्रव्ये प्रेरणं च	..	VIII 77
न कूटैरायुधैर्हन्यात्	..	VII 45	परराष्ट्राजितं द्रव्यं	..	VI 103
नगरे नगरे च स्यात्	..	VIII 53	परशुः सूक्ष्मयष्टिः स्यात्	..	V 9
न प्रसुप्तं न प्रणतं	..	VII 47	परावृत्तं सान्निवृत्तं	..	V 33
नभोऽग्निज्वालयोद्भास्य	..	III 13	परीघो वर्तुलाकारः	..	V 45
न मुखे त्रिणिनं हन्यात्	..	VII 49	परिमोक्षं प्रहाराणां	..	V 32
नलिका ऋजुदेहा स्यात्	..	IV 40	परिवर्तनाधिकारैश्च	..	VIII 40
न हन्याद्बृक्षमारूढं	..	VII 46	परीक्षितं त्वमप्येवं	..	VIII 95
नागा देश रथस्यास्य	..	VII 6	परीक्षितमहाबुद्धिः	..	.II 64
नागास्त्रं गारुडास्त्रं च	..	II 27	पलायितं सायुधं तु	..	VI 95
नामापि तस्य राजेति	..	I 30	पलायितं स्वभृतिकं	..	VI 96
नित्यकर्म समाप्याथ	..	VIII 11	पल्याणानि खलीनानि	..	VI 46
निस्तम्भे निर्गवाक्षे च	..	VIII 69	पादावकर्षसन्धाने	..	III 26
नीतिशास्त्रमिदं प्रोक्तं	..	VIII 99	पाद्यमर्ध्यं तथा गां च	..	I 5
नीलोत्पलसवर्णं तत्	..	III 14	पापा ह्येते कथं धर्मं	..	V 58
नीललोहितवर्णं तत्	..	V 12	पाशस्सुसूक्ष्मावयवः	..	IV 45
प			पित्र्यस्सौमनसश्चैव	..	II 33
पञ्चविंशत्सहस्राणि	..	I 23	पिनाकस्तु त्रिशिर्षः	..	V 2
पट्टिशः पुं प्रमाणः स्यात्	..	V 39	पुरोगानुचरांश्चैव	..	VI 22
पठेच्च य इदं काव्यं	..	VIII 97	पूरणं स्थारणं चैव	..	IV 19
पतद्बाणं गन्धतैलं	..	VI 54	पूर्वराजकृता या तु	..	VIII 66
पत्तिः सेनामुखं गुल्म	..	VII 3	पूर्वं वक्ष्यामि मुक्तानां	..	IV 5
पत्तेः सेनामुखस्यापि	..	VI 75	पृष्ठद्यान् वृषानश्वतरीन्	..	VI 50
पत्न्यैः स्त्रिगुणैः सर्वैः	..	VII 10	पृथुग्रीवं सूक्ष्मशिरः	..	IV 18
पत्न्याद्यङ्गपतीनष्टौ	..	VI 80	पृथुमेवं प्रशास्यैव	..	VIII 93
पत्न्याद्यङ्गे ध्वजपटाः	..	VII 32	पृथुर्वैन्यः प्रजा रक्षन्	..	I 29

	सर्गः	श्लोकः
पेतुरुल्का दिवो घोरा	.. III	17
प्रजोद्वेजनकर्तृणां	.. VIII	32
प्रतिग्रहे वासयेच्च	.. VI	23
प्रतिप्रयाणं मृत्यानां	.. VI	100
प्रत्यग्रे कर्मणि कृते	.. VI	88
प्रत्यालीढकमालीढं	.. IV	24
प्रदक्षिणं च शैथ्यं च	.. IV	26
प्रदरो दृढकः सत्यः	.. VI	4
प्रदेयानि तु योधानां	.. VI	44
प्रभूतजलकाष्ठानि	.. VI	42
प्रयाणपूर्वयायित्वं	.. VI	59
प्रयोगकोटीरयुतः	.. II	3
प्रविभागो न राष्ट्राणां	.. I	32
प्रसारणं वेष्टनं च	.. IV	46
प्रस्वापनप्रशमने	.. II	25
प्राचेतसमनुश्वापि	.. I	24
प्रासस्तु सतहस्तः स्यात्	.. V	25
प्रेषयित्वा नयेत् सेनां	.. VI	36
ब		
बद्धगोधाडुलीताणः	.. IV	23
बन्धयेच्च तटाकानि	.. VIII	59
बन्धुत्वज्ञापनं स्वात्म	.. VIII	75
बहूदयान् प्रात्ययिकान्	.. VI	31
बालोऽपि नावमन्तव्यः	.. VIII	5
बाहून्तस्सुत्सरुश्च	.. IV	50
बिभीषिकाविधातं च	.. VI	60
बुसुण्डी तु बृहद्ग्रन्थिः	.. IV	51
बृहत्सरुर्दूरगमा	.. IV	34
ब्रह्माणं च ततो दृष्ट्वा	.. I	37
ब्रह्मा महेश्वरः स्कन्दः	.. I	21
ब्राह्मणेभ्यो नाददीत	.. VIII	57

	सर्गः	श्लोकः
भ		
भटेभ्यश्चैव वस्त्राणि	.. VI	102
भवानष्टादशान्येषु	.. I	51
भिण्ठिवालस्तु वक्राङ्गः	.. IV	30
भुक्त्वा भागवतं शास्त्रं	.. IV	91
भुसुंडीति द्वादशैते	.. II	18
भूमृद्वेदश्चाविचाल्यं	.. IV	16
भृतिश्चातिरथे देया	.. VII	34
भृशश्चो मानसः पुत्रः	.. I	44
भेदस्त्रिधान्यतरस्त्रेह	.. VIII	78
भोगं च दद्याद्विप्रेभ्यः	.. VIII	62
भ्रान्तमुद्धान्तमाविद्धं	.. III	25
भ्रामणं कर्षणं चैव	.. V	21
भ्रामणं क्षेपणं चेति	.. IV	29

	सर्गः	श्लोकः
म		
मण्डलानि विचित्राणि	.. V	31
Do.	.. V	41
मत्सकाशाद्धनुर्वेदं	.. I	47
मदङ्गत्तानुपादाय	.. II	51
मदोक्तटांश्च कलभान्	.. VI	18
मधुरानूपरे देशे	.. VI	38
मधु साशीविषघटा	.. V	54
मन्त्रो विजयमूलं हि	.. VIII	67
मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं	.. II	44
मयूखी कृतयाष्टिः स्यात्	.. V	46
मर्दनीयतरुश्रेष्ठा	.. VI	71
महर्षिसुरगन्धर्वा	.. III	18
महेन्द्रो लोकपालेभ्यः	.. III	31
मां रक्ष रक्षेत्युच्चार्य	.. II	7

सर्गः श्लोकः			सर्गः श्लोकः		
मार्गशीर्षे शुभे मासि	.. VII	51	यस्य मन्त्रं न जानन्ति	.. VIII	70
मित्रस्य चानुरोधेन	.. VIII	83	यादृक् सैन्याधिपत्ये तु	.. VI	79
मित्रेण चैव विकृते	.. VIII	81	यस्य शूद्रस्तु कुरुते	.. VIII	17
मिश्रणं स्फोटनं वीथी	.. IV	27	यानि ग्रामिकभोज्यानि	.. VIII	49
मुक्तं चैव ह्यमुक्तं च	.. II	11	यापनं घूर्णनं चेति	.. IV	52
मुक्तं बाणादि विज्ञेयं	.. II	12	यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य	.. VIII	96
मुक्तामुक्तपदोक्तानि	.. V	50	युद्धकाले ह्यनुप्राप्ते	.. VII	60
मुद्गरः सूक्ष्मपादः स्यात्	.. V	35	युद्धे स्वार्थं मृता ये च	.. VI	106
मुनिगौरशिराश्चापि	.. I	26	युवराजाय वर्षाणां	.. VII	33
मुष्टिग्रहः परिक्षेपः	.. V	14	योगन्धरः सनिद्रश्च	.. II	32
मुष्ट्यग्रग्रहणं चैव	.. V	17	यो दण्ड्यान् मोचये-	.. VII	64
मुसलस्त्वक्षिशिर्षभ्यां	.. VI	38	द्राजा		
मूलप्रतिग्रहं कृत्वा	.. VI	32	योधेषु रथिकान् कुर्यात्	.. IV	55
मृतानां जीवतां चापि	.. VI	107	र		
मृदुर्हि राजा सततं	.. VIII	43	रक्ताक्षं कूरनिर्हृदि	.. III	15
मौलान् शास्त्रविदः	.. VIII	18	रक्षणार्थाय लोकस्य	.. III	16
मौष्टिकं सुत्सरु ज्ञेयं	.. V	40	रक्षोगजादिदेहानां	.. IV	17
म्लेच्छा गोयोनयश्चान्ये	.. V	52	रक्षोदेवमनुष्याणां	.. VI	10
य			रज्जून शङ्कून् शङ्कुरोपान्	.. VI	48
यन्त्राणि लोहसीसानां	.. V	52	रथाक्षमात्रका या च	.. V	30
यज्ञं ह्यकरवं तत्र	.. III	12	राङ्गिकं लिणतं प्रोक्तं	.. IV	21
यतः शंका भवेत् भीतः	.. VII	55	राजधर्माः कृताः सर्वे	.. I	10
यतो भवेत् भयं शत्रोः	.. VIII	54	राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि	.. VIII	1
यत्र श्यामो लोहिताक्षः	.. VIII	30	राजाज्ञाप्रतिबन्दीनां	.. VIII	33
यथा हि गर्भिणी हित्वा	.. VIII	2	राजानं प्रथमं विन्देत्	.. VIII	44
यदा मुञ्चेच्छरं विधेत्	.. IV	14	राज्ञा नियमितास्त्यक्त्वा	.. VI	81
यद्यदङ्गाश्रितं चास्थि	.. II	57	राज्ञोऽपहासनिन्दे च	.. VIII	42
यवसान्नोदकधनानि	.. VII	57	ल		
यस्त्वमात्योऽनुकूलः स्यात्	.. VI	84	लक्षाध्यायान् जगौ	.. I	22
			लक्ष्यस्य प्रतिसन्धानं	.. IV	18

	सर्गः	श्लोकः
लगुडः सूक्ष्मपादः स्यात् ..	IV	42
लवित्रं भुग्नकायं स्यात् ..	V	18
लालाटिकश्चेङ्गितज्ञः ..	VI	73
लिङ्गमेवाश्रमस्यातौ ..	I	14
लोकनाथ नमस्तेऽस्तु ..	III	1

व

वक्ष्यामि चोपसंहारान् ..	II	28
वज्रं खड्गो धनुश्चक्रं ..	II	2
वज्रमाली च परशुः ..	II	19
वनदिङ्मार्गविज्ञानं ..	VI	64
वराकीश्चैव तरुजाः ..	VI	52
वाचा तान् भीषयित्वा तु ..	VIII	28
वामांगुष्ठं तदुदरे ..	IV	12
वाराही मकरव्यूहः ..	VI	9
वार्तिकाधिपतेश्चापि ..	VII	41
वाहिन्यां स्यन्दनाः प्रोक्ताः ..	VII	15
विंशतीशश्च तत्सर्वं ..	VIII	48
वित्तमेव कलौ नृणां ..	I	12
विद्रावयेच्छत्रुगुल्मान् ..	VI	39
विभीषिकां विघातं च ..	VI	60
विमलस्तीक्ष्णधारश्च ..	III	20
विविधानि च वाद्यानि ..	VI	51
विशालो विजयः सूची ..	VI	5
विशीर्णे कार्मुके राजन् ..	III	6
विष्णुचक्रं वज्रमस्त्रं ..	II	40
विष्णुर्मरीचये प्रादात् ..	III	30
वीतमन्तःपुरं चैव ..	VI	19
वृतो राजगुणैः षड्भिः ..	I	49
वेतनं रथिकायाथ ..	VII	35

	सर्गः	श्लोकः
वेदव्यासश्च भगवान् ..	I	21
वेनपुत्र प्रवक्ष्यामि ..	III	5
वैन्योऽपि तत्तथा चक्रे ..	VIII	94
वैशंपायन इत्युक्त्वा ..	VIII	100
वैशंपायननामा तु ..	I	3
वैश्यो वा शूद्रजातीयः ..	VIII	98
व्याजेन युध्यतां चैव ..	VII	61
व्यादितास्यातिनीला च ..	IV	33

श

शक्तिर्हस्तद्वयोत्सेधा ..	IV	32
शतघ्नी कण्टकयुता ..	V	48
शतत्रयाध्यायवतीं ..	I	27
शताङ्गनाभिमानां च ..	VII	2
शत्रुपत्त्यश्वरोधश्च ..	VI	61
शत्रुषु स्वीयमार्गाश्च ..	VII	62
शत्रुसेनाविभेत्तारं ..	VI	110
शत्रुसेविनि मिले च ..	VII	52
शत्रुसैन्यात् कृञ्जरं वा ..	VI	99
शत्रूणामभिरोधश्च ..	VI	63
शत्रूणामुपघातार्थं ..	VI	109
शरासनधरांश्चैव ..	III	7
शस्त्रमस्त्रं च प्रत्यस्त्रं ..	II	14
शस्त्राणि लोके द्वात्रिंशत् ..	II	59
शास्त्रानगरमर्हस्तु ..	VIII	51
शिक्षणार्थं च ये योज्याः ..	VIII	37
शिलरी धर्मपाथं च ..	II	23
शिथिलानि च शस्त्राणि ..	VI	105
शूद्रमायेषु वर्णेषु ..	I	17
शृणु चाप्यपरं भूयः ..	II	42
शोधनं कूपतीर्थानां ..	VI	66

	सर्गः ^१	श्लोकः		सर्गः	श्लोकः
श्रीगर्भो विजयश्चैव	..	III 37	सर्वाश्चापती राज्ञः	..	VII 37
श्रीमत्तक्षशिलायां तु	..	I 2	तापनान्यस्थिभूतानि	..	II 50
श्रीमद्गजाननं	..	I 1	साम दानं च भेदं च	..	VIII 73
ष			साम पञ्चविधं ज्ञेयं	..	VIII 74
षष्टिनागसहस्राणि	..	I 34	सारथ्ये च गजस्कन्धे	..	VI 57
स			सीरो द्विवक्तो विशिखः	..	V 37
संपातं समुदीर्णं च	..	V 8	सुपरीक्षितमन्त्राज्यं	..	VIII 89
संभूय चैव मित्रेण	..	VIII 82	सुपन्निगः प्रकुर्वीत	..	VIII 19
संवर्त मौसलं सत्यं	..	II 26	सेतुभेदकराणां च	..	VIII 34
संहारात्नाम दुर्धर्षान्	..	I 46	सेनाकर्म समालोक्य	..	VIII 23
सकाण्डपृष्ठं सजलं	..	VI 30	सेनामुखे तु गणिताः	..	VII 11
सङ्ग्रामेऽभिमुखाः कृताः	..	VI 108	सेनायाः भृतिदाले च	..	VII 42
स च तान् संपरिक्रामेत्	..	VIII 54	सैनिकान् परिधिस्थांश्च	..	VI 33
स तथेति प्रतिश्रुत्य	..	III 33	सोऽग्निर्भवति वायुश्च	..	VIII 4
स तद्वचः समाकर्ण्य	..	III 4	सौविदलान् वर्षवरान्	..	VI 20
सत्कृत्य मनवे दत्तं	..	V 13	स्थूणस्तु रक्तदेहः स्यात्	..	V 24
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं	..	II 10	स्वदत्तात् द्विगुणं पुण्यं	..	VIII 65
सत्यवान् सत्यकीर्तिश्च	..	II 29	स्वद्रव्यमाहरेत् तेभ्यः	..	VIII 26
सत्यवान् सर्वदमनः	..	II 36	स्वमूलं तु दृढं कृत्वा	..	I 54
सत्सरुर्वतुलो नीलः	..	V 36	स्वयंभोर्वचनं श्रुत्वा	..	IV 1
सन्धिविग्रहतत्वज्ञः	..	I 48	स्वशक्त्युपचयं ज्ञात्वा	..	VI 2
सन्मानं चैव कुर्वीत	..	VIII 60	स्वाज्ञासंचरणार्थाय	..	VI 78
सप्तकोट्यश्च चैकोन	..	VII 22	स्वाधीनादिकृतानां तु	..	VIII 35
सप्तविंशतिसाहस्राः	..	VII 14	स्वान्यसंहारकाभावात्	..	II 41
सप्ताशीतिं च लक्षाणां	..	VII 26	ह		
समुत्पिञ्जे स्वसैन्ये च	..	VI 85	हन्यमानस्य यत्किंचित्	..	VII 50
सर्वभोचननामा तु	..	II 38	हयं वा शकटीं वापि	..	VI 104
सर्वसेनाधिपः कार्यः	..	VI 72	हयारूढवरं हत्वा	..	VI 98
सर्वस्वहरणैश्चैव	..	VIII 39	हिरण्यकशिपुश्चैव	..	III 9
सर्वाभिसारसहितः	..	VI 15	हूणाः पुलिन्दाः शबराः	..	V 56

श्रीः

विषयसूचिका

	पृष्ठः		पृष्ठः
<u>प्रथमोऽध्यायः</u>		द्रुघणस्वरूपादिकथनम्	... 45
मङ्गलाचरणम् ...	1	तोमरस्वरूपादिकथनम्	... 45
उपोद्धातः ...	2	नलिकास्वरूपादिकथनम्	... 45
कलियुगाचारकथनम्	4	लगुडस्वरूपादिकथनम्	... 46
(राजशास्त्रे) पूर्वग्रन्थपरिचयः	6	पाशस्वरूपादिकथनम्	... 46
धनुर्वेदोपदेशः ...	7	चक्रस्वरूपादिकथनम्	... 46
शस्त्रास्त्रजननम् ...	10	दन्तकण्टकस्वरूपादिकथनम्	... 47
धर्मप्रजापरिपालनोपदेशः	11	बुसुण्डीस्वरूपादिकथनम्	... 47
<u>द्वितीयोऽध्यायः</u>		<u>पञ्चमोऽध्यायः</u>	
धनुर्वेदस्वरूपनिरूपणम् ...	19	वज्रलक्षणम् ...	48
धनुर्वेदस्य मतभेदेन चातुर्विध्यकथनम्	21	ईलीलक्षणम् ...	49
पादचतुष्टयस्य प्रत्येकमवान्तरभेदवर्णनम्	21	परशुलक्षणम् ...	49
दधीचिनिकटे देवैः स्वायुधन्यासः	25	गोशीर्षस्वरूपादि ...	49
तदङ्गात् सवज्रशस्त्राणामुद्गमः ...	26	असिधेनुस्वरूपादि ...	50
धनुर्वेदमाहात्म्यम् ...	28	लवितस्वरूपादि ...	50
<u>तृतीयोऽध्यायः</u>		आस्तरस्वरूपादि ...	50
असिवृत्तान्तकथनम् ...	30	कुन्तस्वरूपादि ...	51
असेः रहस्यनामानि ...	36	स्थूणस्वरूपादि ...	51
<u>चतुर्थोऽध्यायः</u>		प्रासस्वरूपादि ...	51
धनुस्वरूपादिकथनम् ...	38	पिनाकस्वरूपादि ...	52
इषुस्वरूपादिकथनम् ...	43	गदास्वरूपादि ...	52
भिण्डवालस्वरूपादिकथनम्	43	मुद्गरस्वरूपादि ...	53
शक्तिस्वरूपादिकथनम् ...	44	सीरस्वरूपादि ...	53
		मुसलस्वरूपादि ...	53
		पट्टिशस्वरूपादि ...	54

	पृष्ठः		पृष्ठः
मौष्टिकस्वरूपादि	54	कूटयुद्धनिषेधः	87
परिघस्वरूपादि	55	युद्धयात्रादि	88
मयूखीस्वरूपादि	55	दण्ड्यशिक्षणम्	90
शतघ्नीस्वरूपादि	56		
कूटयुद्धवर्णनम्	57	<u>अष्टमोऽध्यायः</u>	
<u>षष्ठोऽध्यायः</u>		राजप्रभावः	91
व्यूहभेदाः	59	राज्ञार्थचिन्तनम्	92
व्यूहनिर्माणप्रकारः	60	राज्यतन्त्रविचारः	93
युद्धसज्जीकरणम्	61	धर्मप्रवक्तादिनियमनम्	93
चतुरङ्गकर्मादि	70	दुष्टशिक्षणम्	96
सेनापत्यादिनियमनविधिः	72	ग्रामाधिपत्यादिषु अधिकारविभागः	99
रहस्यगोपनप्रकारः	73	करग्रहव्यवस्था	101
पारितोषिकदानादि	75	मन्त्रप्रकारः	103
जीवनदानम्	79	राज्ञः कृत्यन्तराणि	107
<u>सप्तमोऽध्यायः</u>		ग्रन्थोपसंहारः	108
सेनाविशेषकथनम्	81		
श्रुतिव्यवस्था	85		

LIST OF AGENTS FOR THE MADRAS GOVERNMENT PUBLICATIONS.

IN CITY.

ACCOUNT TEST INSTITUTE, Egmore, Madras.
CITY BOOK COMPANY, POST BOX No. 605, Madras-4.
HIGGINSOTHS, Madras.
P. VARADACHARI & Co., Madras.
THE SOUTH INDIA SAIWA SIDDHANTHA WORKS PUBLISHING SOCIETY, LIMITED, Madras,
VENKATARAMA & Co., Madras.
V. PERUMAL CHETTY AND SONS, Madras.
V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS, Madras.
OTTRUMAI OFFICE, Madras-17.
M. DORAISWAMY MUDALIAR & Co., Madras.
FREE INDIA CO-OPERATORS' AGENCY, Madras-4.
SOUTH INDIA TRADERS, Royapetta, Madras.

IN MUFASSAL.

M. C. KRISHNIAH CHETTY, Madanapalle, Chittoor district.
THE EDUCATIONAL SUPPLIES COMPANY, R.S. Puram, Coimbatore district.
D. SREEKRISHNAMURTHY, ONGOLE, Guntur district.
M. SESHACHALAM & Co., Masulipatnam, Krishna district.
TRIVENI PUBLISHERS, Masulipatnam, Krishna district.
HINDUSTAN DIARY PUBLISHERS, Vijayavada, Krishna district.
THE COMMERCIAL LINKS, Governorpet, Vijayavada, Krishna district.
THE MANAGER, Grainodharana, Buckinghampet, Vijayavada, Krishna district.
E. M. GOPALAKRISHNA KONK, Madurai, Madurai district.
K. P. AHMED KUNHI & BROS., Cannanore, Malabar district.
KERALA POLYTECHNIC CO-OPERATIVE SOCIETY, LTD., Kozhikode (South Malabar).
P. K. BROTHERS, Kozhikode (South Malabar).
V. D. MOORTHY, Nellore, Nellore district.
A. VENKATASUBBAN, Vellore, North Arcot district.
TIMES MODERN MARK, Salem, Salem district.
K. BHOJA RAO & Co., Mangalore, South Kanara district.
U. R. SHENOY & SONS, Mangalore, South Kanara district.
SRINIVAS & Co., Kumbakonam, Tanjore district.
P. N. SWAMINATHA SIVAN & Co., Pudukkottai, Tiruchirappalli district.
S. KRISHNASWAMI & Co., Tiruchirappalli, Tiruchirappalli, district.
PALANIAPPA BROTHERS, Teppakulam, Tiruchirappalli, Tiruchirappalli district.
V. S. VASAN & Co., Tirunelveli, Tirunelveli district.
S. R. SUPRAMANIAM PILLAI, Tirunelveli, Tirunelveli district.
ARIVU NOOLAGAM, Market Street, Ootacamund.

IN OTHER STATES.

BHANVARILAL JAIN, Motikatra, Agra.
SREE ABHIRAVA VAIDYA SHARADA BOOK DEPOT, Bangalore-2.
THE BANGALORE BOOK CENTRE, Bangalore-2.
THE STANDARD BOOK DEPOT, Bangalore-2.
HARI GOVIND BOOK STALL, Baroda.
NEW BOOK COMPANY, Bombay.
THE POPULAR BOOK DEPOT, Lamington Road, Bombay-7.
THE BOOK COMPANY, Calcutta.
THACKER SPINK & Co., Calcutta.
BHARAT STORES, Ernakulam.
CHAROTAR BOOK STALL, Anand (Gujarat).
OSMANIA UNIVERSITY STUDENTS' CO-OPERATIVE BOOK DEPOT, Lallaguda P.O., Hyderabad (Deccan).
S. M. JAGANATHAN, Nagercoil.
S. V. KAMAT, Kumta (North Kanara).
JAIN BOOK AGENCY, New Delhi.
INTERNATIONAL BOOK SERVICE, Poona.
INTERNATIONAL BOOK HOUSE, Trivandrum.